

Leonid Portenko (1896–1972) — world-famous naturalist, participant of expeditions to the Arctic and Far East

Vasyl Prydatko-Dolin

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

article info

key words

Portenko Leonid, Ukraine, Kyiv, Leningrad, Moscow, Arctic, Far East, mammals, birds, Stalinist repressions

correspondence to

Vasyl Prydatko-Dolin;
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, 13 Heroes of Defense Street, Kyiv, 03041 Ukraine;
Email: vasylprydatko@yahoo.com;
orcid: 0000-0002-0128-4928

article history

Submitted: 22.10.2021. Revised: 28.11.2021. Accepted: 01.12.2021

cite as

Prydatko-Dolin, V. 2021. Leonid Portenko (1896–1972) — world-famous naturalist, participant of expeditions to the Arctic and Far East. *GEO&BIO*, 21: 35–57. [In Ukrainian, with English summary]

abstract

A native of Cherkasy Oblast from the family of a Ukrainian surveyor. A world-class naturalist from Ukraine (who is mentioned manipulatively only as a Soviet→Russian zoologist). He began his career in Kyiv in institutions established by the Ukrainian People's Republic. In 1918, L. Portenko wrote his first articles in Ukrainian and acted as a secretary for several Ukrainian societies. L. Portenko was one of the founders of the Ukrainian Zoological Society and the Ukrainian Zoological Journal. He had participated in expeditions to the Black Sea coast, Carpathians, Siberia, Arctic, and Far East. He was a talented ornithologist, mammalogist, zoogeographer, systematist, expert in museology and conservation, and a self-taught photographer and animal-artist. L. Portenko wintered at Dezhnev Cape and Wrangel Island (Arctic). He considered Dr. P. Sushkin (Kharkiv-Leningrad) and Dr. M. Menzbir (Leningrad) as his teachers. L. Portenko had spent near two-thirds of his life in the former Russian SFSR, and worked mainly in the Zoological Institute (Leningrad). He was a doctor and a professor and authored over 170 scientific works, including several monographs. His students were from Ukraine, Russia, and Bulgaria. Among them was the talented ornithologist of the North — Dr. O. Kyshchynsky, who was the son of a Ukrainian who died in the Gulag. This essay examines also the Stalinist repressions in around L. Portenko. The Chukchi's shrew and the Wrangel's lemming were named to honour the scientist. Near forty species and subspecies of birds were described and named by Portenko, including some to honour the memory of famous scientists (B. Stegman, M. Menzbir, R. Hecker, etc.), and Chukchi Tayan. He became a classic scientist during his life. Dr. Portenko made a significant contribution to the study of zoogeographical zonation of Podillia (Ukraine) and he proved the unity of vertebrate fauna of the Circumarctic tundra. He justified the need to allocate the Holarctic zoogeographical region. L. Portenko donated dozens of books to the scientific library of the Institute of Zoology (Kyiv). Academician I. Pidoplichko was named by him as a countryman. The memory of Dr. Portenko is honoured in many scientific publications in Ukraine and abroad.

© 2021 V. Prydatko-Dolin; Published by the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine on behalf of *GEO&BIO*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-SA 4.0), which permits unrestricted reuse, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Леонід Портенко (1896–1972) — знаний природник, учасник експедицій в Арктику та на Далекий Схід

Василь Придатко-Долін

Резюме. Уродженець Черкащини із родини українця, геодезиста Портенка. Природник світового рівня з України (згадуваний, маніпулятивно, тільки як радянський → російський зоолог). Починав наукову кар'єру в Києві, в інституціях, створених урядом молоді Української народної республіки. Перші наукові твори писав українською. Секретарював в українських природничих установах та спілках. Один із засновників українського зоологічного товариства та українського зоологічного журналу. Учасник наукових експедицій, у т.ч. в Причорномор'я, Карпати, Сибір, Арктику і на Далекий Схід. Талановитий орнітолог, теріолог, зоогеограф, систематик, спеціаліст з питань музейної і заповідної справи, самоук (фотограф, художник-аніمالіст). Зимував на м. Дежньова та о. Врангеля. Вважав своїми учителями П. Сушкіна (Харків-Ленінград) та М. Мензбіра (Ленінград). Дві третини життя пропрацював в колишньому РРФСР, найдовше — в Зоологічному інституті (Ленінград). Д. б. н., професор. Залишив до 170 наукових праць, декілька монографій. Мав учнів з України, Росії, Болгарії. Серед них — талановитий орнітолог Півночі, д.б.н. О. Кишинський, син українця, який загинув у ГУЛАГу. У нарисі досліджено сталінські репресії щодо науковців з оточення Портенка. На честь професора названо чукотську мідію і врангельського лемінга. Портенко описав та надав імена сорока видам-та-підвидам птахів, де вшанував у т.ч. пам'ять зоологів Б. Штегмана, М. Мензбіра, Р. Геккера, П.-С. Палласа, Є. Козлової, чукчі Таяна та інших. Став класиком при житті. Зробив значний внесок у вивчення зоогеографічного районування Поділля (Україна), довів єдність фауни хребетних циркуарктичних тундр й обґрунтував необхідність виділення Галактичної зоогеографічної області. Передав науковій бібліотеці Інституту зоології (Київ) десятки праць і книг. Академік І. Підоплічка був для Л.П. земляком. Пам'ять про Портенка вшановано у багатьох наукових публікаціях в Україні та за її межами.

Ключові слова: Портенко Леонід, Україна, Київ, Ленінград, Москва, Арктика, Далекий Схід, ссавці, птахи, сталінські репресії.

Адреса для зв'язку: В. Придатко-Долін; Національний університет біоресурсів і природокористування України, вул. Героїв Оборони, 13, н/к 4, Кафедра екології агросфери та екологічного контролю. Київ, 03041 Україна; e-mail: vasylyprydatko@yahoo.com; orcid: 0000-0002-0128-4928

Вступ

Автор готував цей матеріал як лаконічний нарис, написаний в енциклопедичному стилі для збірника праць Українського теріологічного товариства НАНУ, присвяченого видатним українським зоологам, дотичним до теріології. Проте обсяг відомостей про Портенка, які вдалося виявити у Києві, перевищив всі очікування, і змінював уявлення як про наукову спадщину ученого, так і його зв'язки з Україною, обставини за яких він виїхав в РРФСР, тамтешнє оточення, в якому черкащанин раптом опинився, заставши у т.ч. часи сталінських репресій, правда уже не київських, але московських, а потім ленінградських. Багато чого само собою почало складатися у дивну мозаїку. Наприклад, попри ретельні пошуки автор не знайшов в інститутських архівах відомий йому звіт кінця 1930-х про експедицію в Арктику, засекречений у далекі 1950-ті, і ймовірно, переданий якось у Київ, завдяки протекції Портенка, але скоріше за все, знищений кимось із ретивих службистів, коли розпадався СРСР. (Та рукописи ж не горять!)

Повним сюрпризом були й невідомі україномовні праці молодого ученого, які вдалося відшукати у старих газетах, а також у Національній бібліотеці України ім. Ярослава Мудрого. До мозаїки (епохи репресій) додалися й декілька анонімних публікацій ученого, які вдалося ідентифікувати. В бібліотеці ІЗ НАНУ (Київ)¹ ми знайшли десятки книжок з автографами Портенка, у т.ч. із дарчими дописами від М. Шарлеманя, І. Підоплічка (який був для Портенка земляком) і т.д..

¹ Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України (Київ).

Усе це спонукало автора взятися за підготовку повноцінної статті, аби звернути увагу колег і на те, що наукова кар'єра ученого розпочалася в Україні, а не в РРФСР — в 1916...1920 рр., в установах й товариствах, створених Українською Народною Республікою (УНР), яку після 1920-х більшовики примусово трансформували у т. з. «Радянську Україну». Виявилось також, що у 1920-х Портенко секретарював не в одній, а декількох природничих спілках, де діловодство здійснювалося, звичайно, українською.

Так чи інакше, радянські руйнівні процеси, а також війна та бажання навчатись десь там, у далечині, де усе виглядало начебто (див. далі про репресії) стабільнішим ніж у Києві, а саме у Москві, спонукали Портенка виїхати з України. Тамтешні потужні академічні заклади, дійсно, дозволили талановитому зоологу взяти участь у багатьох гучних експедиціях рівня Академії наук СРСР, побувати у різних зоогеографічних зонах, у т.ч. в Арктиці, отримати унікальний порівняльний матеріал. Не дивно, що радянська історіографія успішно перетворила виходця з України Портенка на відомого «советского учёного», як би знаючи наперед, що сьогодні наївна закордонна вікіпедійна громада зробить із нього *Russian zoologist*. Метою автора стало розставити зовсім неочікувані крапки над «і», а також додати до розвідки власні спогади про о. Врангеля (Східна Арктика), де Портенко-полярник зимував у 1938-х, і після чого написав у т. ч. знамениту монографію «Птицы Чукотского полуострова и острова Врангеля».

1. Огляд загальновідомих звісток, із додаванням нового

Леонід Олександрович Портенко — українець^{2, 3} із династії Портенків (по батькові) з Черкащини (Україна); всесвітньовідомий природознавець⁴, частіше згадуваний у нас, а тому і за кордоном, як советській зоолог. Учасник багатьох наукових експедицій, у т.ч. в Причорномор'я, Карпати, Сибір, Арктику і Далекий Схід. Дві третини своїх років Л.П. пропрацював у наукових установах колишнього РСФСР (рос.), зрідка (в експедиційних, музейних або приватних справах), повертаючись в УНР→УРСР.

Народився він 17 вересня (с.с.⁵) 1896 року у м. Сміла. (У 1896-х роках — місто у складі Черкаського повіту⁶ Київської губернії тогочасної Російської імперії (сучасна Україна). Згідно із переписом 1897 року українцями були 85 % мешканців повіту. Батько — Олександр Іустинович Портенко, геодезист; мати — Віра Григорівна Портенко (Якубовська), ймовірно, учителька; дружина — Л.К. Портенко, вчена⁷. Пішов заsvіти — 26 травня 1972 року у м. Ленінград. (У 1970-х — місто у складі тогочасної РСФСР (рос.)).

Прихильники імперії воліють згадувати про Л. О. Портенка як про абстрактного радянського ученого із «вічною» пропискою у колишньому, нікому не цікавому, СРСР, а поміж речень, — у країні-послідовниці. Уже інерційно Л. Портенка називають *ленінградський орнітолог* (рос.) — як от К. Воробьев (Vorobiev 1978: 205). А чому, наприклад, не волинський, київський, уральський чи чукотський? І чому тільки орнітолог?

У перекладі на сучасну бюрократичну мову, в 1921...1972 роках Л.П. перебував на навчання, а потім науковій службі у різних закладах поза межами своєї батьківщини, України. Мав за кордоном довготривалий контракт, який його влаштував. Зрештою, звик і вирішив

² Портенко Леонід Олександрович. Вікіпедія. <https://bit.ly/3vJCFYU>. Перевірено 05 травня 2021.

³ Відповідне вікіпедійне утвердження підкріплене лише вказуванням на місце народження Л.П. — це Сміла. Інші маловідомі свідчення зібрано тепер та упорядковано автором у даній статті.

⁴ У часи В. Вернадського, А. Кримського, М. Шарлеманя, коли Л. Портенко тільки-но починав кар'єру ученого, уживали слово *природник*.

⁵ Старий стиль; уточнення додано з огляду на нововідкриті архівні дані, а саме: «Дата рождения (новый стиль): 29.09.1896» (Архив Российской Академии Наук. Санкт-Петербургский Филиал).

⁶ В оригіналі — *уезд, губернія* (с.рос.). На територіях, зокрема, Великого князівства Київського, Великого князівства Литовського, Гетьманщини, Речі Посполитої, куди раніше входили ці території, «уездов» і «губерний» не було.

⁷ Зрідка Л. Портенко згадував батьків та дружину у своїх публікаціях (див. нижче).

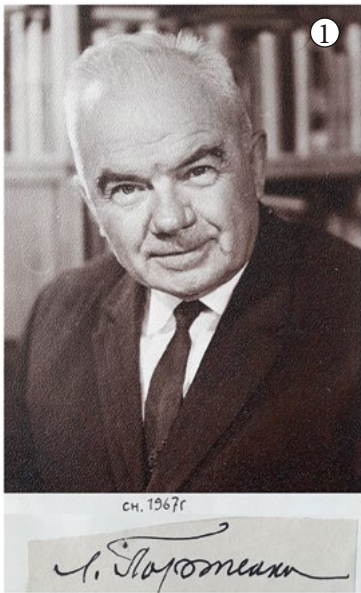

Рис. 1. Леонід Портенко (автор невідомий). Це зображення, разом із датою та автографом, учений вклеїв у книгу «Птицы Чукотского...» (Portenko 1972), подаровану бібліотеці ІЗ НАНУ (Київ). Артефакт віднайдений Л. М. Ластіковою. Немасштабована копія.

Fig. 1. Leonid Portenko (by unknown author). This image with the date and autograph the scientist pasted into the book 'Birds of Chukotka...' (Portenko 1972) donated to the library of of the Institute of Zoology NAS of Ukraine (Kyiv). The artifact was found by L. M. Lastikova. Unscaled copy.

Рис. 2. Леонід Портенко (в центрі), разом із колегами, а саме: Л. Б. Беме, О. А. Харузиним, А. Н. Формозовим та В. Г. Гептнером, в Зоомузеї МГУ 06.10.1923. Немасштабована фотокопія із всемережжя^{8, 9}.

Fig. 2. Leonid Portenko (in the centre) with colleagues L. B. Boehme, O. A. Haruzin, A. N. Formozov, and V. G. Heptner in the Zoological Museum of Moscow State University 06.10.1923. Unscaled photocopy from the Internet.

залишитись в РРФСР¹⁰. Тому, навіть для більшості вітчизняних природознавців, вихідців із радянської системи освіти, тут у Києві, чи то Житомирі, Херсоні, Мелітополі, Одесі і навіть Смілі, Л. Портенко залишається совітським зоологом, у першу чергу, орнітологом, хоча насправді перелік набутих ним професій, навичок та умінь, на мою думку, є значнішим: зоолог (орнітолог, теріолог, зоогеограф, систематик), спеціаліст з питань музейної та заповідної справи, фотограф-натураліст-художник-анімаліст самоук, етнограф¹¹, полярник, двічі зимівник в Арктиці.

Працюючи над біографією, автор був здивований тим, наскільки мало знають про ученого як у самому Києві, так за його межами, у т.ч. у вікіпедійному просторі. Парадоксальним є

⁸ На вебресурсі «Полярная почта» є нотатка: «Из архива Воробьевых». Фотоархів є частиною вебзбірки «Жизнь и путешествия Константина Воробьева, зоогеографа. Часть 1». Однак доступним є лише підпис до фото, так як оригінал зберігається у вебховищі, заблокованому у нас відповідно до Указу Президента України №184/2020 Про рішення ... «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». Тому, ми скористалися вебсайтом «Полярная почта», додавши уточнення.

⁹ Воробьёв Константин Александрович (рос.) — російський орнітолог, фауніст, зоогеограф. У 1955 році — один із підписантів т.з. «листа трьохсот» до ЦК КПРС проти лисенківщини. У числі підписантів — А. Н. Формозов та В. Г. Гептнер, яких бачимо на фото. Довідково: К. Воробйов закінчив МДУ в один рік із Л. Портенком — у 1925.

¹⁰ Российская Социалистическая Федеративная Советская Респуб́лика (до 1936), рос. → Российская Советская Федеративная Социалистическая Респуб́лика (после 1936–1937), рос.

¹¹ У творі ученого про подорож Дніпром і Придніпров'ям (Portenko 1928) залишилися цікаві етнографічні нотатки.

те, що увесь період життя ученого в Україні, за часів законного становлення держави УНР, а потім насильницьки утвореної більшовиками УРСР, повністю загубився на тлі розп'яченої Країни Рад. Щобільше, із роками сам учений теж не був проти цього «загублення», і, простіше кажучи, змирився, при звичаївся. Імперія та відомі «органи» всіляко заохочували до мімікрії.

Відвідувачі Національного науково-природничого музею НАН України (Київ), можливо, помічають фотопортрет Л. Портенка, коли піднімаються сходами на другий поверх музею, йдучи уздовж стіни, де розміщено світлини видатних учених, та навряд чи пригадують хоч якусь історію про Л. Портенка. Фотопортрет датують 1950 роком, натомість у всемережжі можна знайти зображення, наближені до київського, московського та ленінградського періодів життя науковця — фото 2.

Сьогодні нариси про Портенка надрукували різними мовами в шести вікіпедійних текстах, у т.ч. українською. Втім вони дублюють російськомовний текст часів АН СРСР, на який давно потрібно подивитися тверезо та виправити. Згадування про ученого є у багатьох книжках та журналах в Україні, на вебсторінках московського і ленінградського зоомузеїв, академічних інститутів Російської Федерації. У Болгарії короткий спомин опублікував його учень Д. Нанкін (Nankinov 1973), в Естонії — колега Е. Кумарі (Kumari 1974). В Україні — В. Цицюра, О. Василюк, І. Загороднюк (Tsytsiura 1996; Vasilyuk 2017 *a–b*; Zagorodniuk 2019). Однак розгорнутих біограм до цього часу не було, а відомості про життя ученого у часи існування УНР→УРСР дослідники не беруть до уваги.

Відверто компілятивний матеріал встигли розповсюдити чисельні вебресурси, які дублюють, у першу чергу, вікіпедію — це, зокрема, WikiDesk, WikiQube та інші, до яких верткий інтернет автоматично підшиває вихід на facebook, twitter, pinterest та месенджери, із готовністю миттєво перекласти усе мовами країн світу, але із суто із технічних причин забуваючи, поки-що, про такий важливий застосунок як GoogleScholar. Іноді складається враження: ще хвилина і у завтра з'явиться вебсторінка самого Л. Портенка. Та не «автоматику» хотіла б видіти наукова спільнота, але новітнє аргументоване зведення.

2. Огляд маловідомих звісток

В німецькомовній вікіпедії несподівано знаходимо, що Л. Портенко народився в «*als Sohn eines Geodäten in der ukrainischen Stadt Smela*»¹², тобто у родині геодезиста. Посилання на першодрук вікіпедія не дає, але мені вдалося з'ясувати, що відповідне речення колективний автор узяв у статті естонського орнітолога Е. Кумарі, який особисто знав Л. Портенка, бував у нього вдома, у Ленінграді, й опублікував спомин у *Journal für Ornithologie* (див.: Kumari 1974: 365).

Про батька-геодезиста у нас ніхто й ніколи не згадував (та і сам Портенко, начебто, про це не писав), але мало хто помітив, що відому на увесь світ книжку про птахів Чукотського півострова та о. Врангеля учений присвятив як раз пам'яті свого батька — *Олександра Іустиновича* (Portenko 1972: 3; 1973). Ба більше, у рідкісній публікації кінця 1920-х, вихід якої у світ завізував ще (цит.) «Невідмінний Секретар Академії акад. Аг. Кримський», і що дійшла до нас завдяки бібліотеці Каліфорнійського університету, залишився, неочікуваний для багатьох моїх колег оригінальний спогад Л. Портенка — як про батька, так і про роботу на уряд молодій Українській народній республіці (УНР), виконаний своєрідною українською мовою, втім як і деякі інші, рідкісні післяреволюційні публікації юнака (див. нижче).

От що написав Леонід¹³ у 1926 році (вибірково, цит.): <...> *Орнітофавну України взагалі, а Волини зокрема остільки ще не досліджено, що підбити хоча-б підсумки роботі та систематизувати відомості — річ конче потрібна. <...> Крім своєї участі в обробці літературних матеріалів, я наводжу ще й власні спостереження. Я їх робив спорадично, коли ще не мав птахів за головний об'єкт своїх досліджень, що правда, в мене залишилися окремі записи, ба*

¹² Leonid Alexandrowitsch Portenko. WikipediA. Перевірено 21 червня 2021.

¹³ В оригінальному тексті учений підписався як *Леонид*. (Виокремлено мною — В.П.-Д.)

навіть музейний матеріал. На жаль, пишучи цю статтю, я здебільшого ні того, ні другого не мав під руками, почасти через те, що всі мої орнітологічні збірки знаходяться в Зоологічному Музеї Московського Університету, а обставини часу не давали мені до нього доступу, почасти екземпляри колекції було загублено або виміняно. <...> у кінці місяця липня та на початку серпня р. 1908 я відбув ціломісячну подорож до с. Щітина, Ковельського пов. <...> Навесні того самого року батько мій, О. Портенко, зібрав мені чимало пташиних яєць. <...> Від 1908 по 1914 р. я, в м. Житомирі живши, збирав випадкові відомості; це робилося й тут виключно протягом літнього вакаційного часу; <...> Від 26 по 30 квітня 1918 р. я був з дорученням тодішнього Міністерства Земельних Справ у <...> звіринці Потоцького — Пилявині <...> в Звягельському <...> повіті та в його ближчих околицях. <...> Леонід Портенко. У Києві¹⁴, 10. VI. 1919 <...> (Sharleman & Portenko 1926: 35–36).

Звідси дізнаємося, що принаймні з 12 роцків Л.П. здійснював самостійні пошукові роботи й колекціонування в «Житомирі живши», і що допомагав йому батько.

Дійсно, десь у 1908-х роках родина Портенків переїхала з Черкащини на Житомирщину. Ймовірно у Житомирі Л.П. поступив на навчання до класичної гімназії. Нагадаю, що словосполучення «класична гімназія» згадується у вікіпедійному нарисі, але не має посилання на літературу. Автор з'ясував, що відповідну нотатку «Nach Absolvierung des klassischen Gymnasiums» оприлюднив у 1974 р. знову ж таки д. б. н. Е. Кумарі. Якщо усе було саме так, то йшлося про *Першу житомирську гімназію* або інакше *Волинську губернську гімназію*, що розташовувалася на вулиці Малій Бердичівській у Житомирі, де викладання здійснювалося російською й польською мовами¹⁵. (Довідково: ту же гімназію закінчував Зигмунд Сераковський, відомий діяч польського й російського визвольних рухів.)

Одночасно, починаючи приблизно із 1916-х молодий учений шукав і таки знайшов можливість не тільки працевлаштуватись у Києві, але увійти у тамтешні наукові кола, підготуватись до публікації вагоміших наукових творів. Взагалі, в особистих спогадах Л.П. писав мов свою діяльність (у якості натураліста) він починав, не маючи птахів за головний об'єкт. Отже, хлопця цікавив увесь рослинний і тваринний світ, і що трапляється із багатьма майбутніми знаними природниками.

Із 22 років, у 1918-му, хлопець уже виконував доручення НМЗС УНР¹⁶. В антології «Асканія-Нова...», нещодавно виданій завзятою Українською природоохоронною групою, згадується чи не найперший друкований твір Леоніда про охорону пам'яток природи (див.: Portenko 1918 a). У цій малопомітній газетовій замітці хлопець згадав про державну агенцію з [питань] охорони пам'яток природи — *Staatliche Stelle Fur Naturdenkmalpflege*, отже, намагався читати німецькою. Завершуючи, юнак потішився із того, що міністерству вдалося припинити вирубування Голосіївського лісу у Києві. Щаслива людина: він вірив, що вирубування закінчилися!

Мені вдалося вияснити, що у жовтні 1918 дослідник публікує іще один твір українською — у poradнику діячам позашкільної освіти й дошкільного виховання (див. Portenko 1918 b).

Детальніше про міністерство можна прочитати у зведенні історика О. Петрука, занотувавши й дещо інше, важливе: понад сім сотень відповідних документів із фонду «1062» були розсекречені державою лише у 1991 р., а упродовж 1918...1920-х місце розташування міністерства змінювалося сім разів, і зрештою заклад переїхав до Польщі (Petruk 2009: 172, 174).

Так чи інакше, вже у гімназії орнітологія майже вийшла у п. Леоніда на перший план, а у 20-річному віці він уже був серед колекторів, які передавали шкірки птахів до зоомузею у Києві. У журналі обліку матеріальних цінностей Зоомузею УАН (Київ) за 1916 рік є рідкісний

¹⁴ Схожим чином, «у Києві», підписували тоді різні наукові видання, зокрема, організований М. Шарлеманем «Зоологічний журнал України».

¹⁵ Перша житомирська гімназія. Вікіпедія. 2021. Перевірено 23 листопада 2021.

¹⁶ Народне міністерство земельних справ УНР. Міністром тоді був М. Ю. Шаповал (із уряду В. Чехівського), а розташовувалося міністерство у Києві (Petruk 2009: 171, 174).

запис про надходження колекційних зразків від Л. Портенка — це поряд зі згадкою про колекційні внески С. Снігіревського, П. Єзерського, М. Шарлеманя (Taikova & Klochko 2019: 101). Вивірок, добутих на Київщині–Харківщині, Леонід вручив А Мигулину (Migulin 1924: 125): «В настоящее время я имею серию в 13 белок из Харьковской и Киевской губ. (сборы Л. А. Портенко), которые без сомнения принадлежат <...> *Sciurus vulgaris fuscoater Allum.*». В той самий час, серед поповнювачів теріологічних колекцій зоомузею у 1919...1941 роках прізвища Портенка не знаходили (Zagorodniuk 2015).

Нехай орнітологічне колекціонування і було у Леоніда справою, що переважала, однак, вести теріологічні спостереження і робити відповідні записи юнак не забував. Дещо, зі згадкою про знахідки Л. Портенка, залишали потім у своїх працях дослідники теріофауни Асканії-Нової, Київщини та Харківщини.

Автобіографічні рядки про Волинь (і батька), які нам так допомогли зорієнтуватися, відносяться до 1919 р., але відповідна наукова праця, була опублікована у 1926. Хоча іще 23 січня 1921 р., на засіданні Зоологічної секції Відділу природничих наук Українського наукового товариства, доповідали про готовність цієї статті до друку (Onopriienko & Shcherban, 2008: 281–282, за: Zagorodniuk & Parkhomenko 2018). Очікування виходу статті упродовж п'яти років не було випадковістю, адже це відбувалося у роки утисків Українського наукового товариства (УНТ) і його видань.

Не виключено, що спершу стаття Шарлеманя-та-Портенка стояла у черзі на публікацію, наприклад, у 3-му числі українського зоологічного журналу^{17, 18}, або навіть далі, але із-за пригнічень потрапила у вісник (труди) фізико-математичного відділу. Разом із тим, відомо, що у розвиток розпоряджень гетьманату, *Фізично-Математичний відділ УАН*, опікувався й природничими науками. Отже, дякуючи такій паралельності світів, твір Шарлеманя-та-Портенка, хоч і через п'ять років, але був надрукований нехай не *зоольогами*, зате *фізиками-математиками*.

Як розшукав автор, у переліку викладачів природничої секції Київського народного університету України (КНУУ), який відкрили 5 жовтня 1917, був «Портенко». Такі як він просвітники прочитали низку лекцій з природознавства не тільки у Києві, але й в інших містах України (Verstyuk *et al.* 2011: 256). І хоча укладачі збірки не вказують ініціали «Портенка» та декількох інших викладачів, можемо припустити, що йшлося саме про молодого Л. О. Портенка, а не, наприклад, про людей, одного із них прізвища¹⁹, адже у 1918 році Леонід уже «був з дорученням тодішнього Міністерства Земельних Справ», та навіть розробляв завдання для інструкторів позашкільної освіти, спеціалістів з охорони природи.

Знаходяться й інші свідчення про високу активність молодого ученого. На початку серпня 1918 року Л.П. був одним із шести доповідачів на з'їзді-наradі природознавців України²⁰ (Onopriienko 2019), і виступив із доповіддю про діяльність міністерства земельних справ (Boreiko 1996: 168). Зберігся рукопис виступу Л. Портенка, оприлюднений О. Василюком (Vasilyuk 2017 b: 105), із посиланням на документи Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. (Раджу російськомовним біографам Л. Портенка почитати цей виступ.)

3 квітня 1918 року при тому ж міністерстві створюють відділ охорони пам'яток природи, секретарем якого обирають Л. Портенка, і про що він сам згадував (Portenko 1918)²¹. Таким

¹⁷ Вийшло друком лише 1-ше (1921) та 2-ге (1923) число журналу. У 2-му — опублікували замітку Л. Портенка «Орнітологічні знахідки на Звинігородщині (Київськ. губ.)». Назва цієї статті, яку друкує, наприклад, Google Scholars, є неповною.

¹⁸ На обкладинці часу 1-го за 1921 рік надруковано (цит.): *Українське наукове товариство у Києві. Зоологічна секція. Зоологічний журнал України. Під редактуванням М. Шарлеманя.*

¹⁹ У газетах того часу часто писали про поета Андрія Портенка. (Навряд чи він мав відношення до природничої секції.)

²⁰ У серпні 1918 року відбувся з'їзд-нарада природознавців України (Onopriienko 2019).

²¹ Про цей же епізод згадували В. Бореїко (Boreiko 1996: 435) та О. Василюк (Vasilyuk 2017 b).

чином, перший науково-секретарський досвід, а також досвід промовця Л.П. отримав у Києві у 1918 р. Потім, як побачимо нижче, секретарських посад у п. Леоніда було декілька. І головне, про що є сенс нагадати російськомовним біографам: усі згадані інституції та/чи спілки Києва, де секретарював у 1918...1920 роках Л.П., чи доповідав там, були україномовними, втім як і видавництва, де він публікувався — газета «Нова Рада», збірка «Порадник...», «Вісті природничої...». Безумовно, із часом знайдуться й інші, відповідні, київські рукописи.

У протизагу цьому, оприлюднене нещодавно листування Л. Портенка із колегами в РРФСР у 1950-х, зокрема, із О. Котсом, І. Соколовим та ін. (ЕА GDM 2021), звичайно, здійснювалося російською. Так само, російськомовними, були автографи Л. Портенка, залишені ним на відбитках наукових статей та/чи примірниках журналів, книжках, які ми разом із п. Л. Ластіковою²² відшукали у бібліотеці ІЗ НАНУ. Було як було. (Складається враження, що після переїзду до РРФСР учений з України взагалі перестав використовувати у публікаціях українську мову. Про ймовірні причини я написав нижче.)

Знаючи усе це, спробуємо роздивитись, наскільки неповними й неточними є інші «загальновідомі», у т.ч. вікіпедійні повідомлення про Л.П. По-перше, мов у 1919–1920 рр. Л.П. влаштувався на роботу в одну із секцій Академії наук у Києві, але про яку ми тепер точно знаємо як про *Біологічну секцію Постійної комісії для вивчення природних багатств України фізико-математичного відділу Академії наук України*. Чомусь вважається, що з листопада 1918 новостворена академія мала назву *Українська академія наук (УАН)*, а потім у 1921 більшовики змінили її на *Всеукраїнська академія наук (ВУАН)*²³. Але ж навкір, назва *Академія наук України* була присутня на обкладинці саме тої збірки 1926 року видання, яку редагував А. Кримський, і в якій опублікували вже згадану вище статтю М. Шарлеманя та Л. Портенка. Отже, УНТ чинило тихий спротив розпорядженням більшовицької влади. По-друге, мов у 1919...1926 роках Л. П. працював у Києві. Як же Л. П. міг працювати у Києві у 1919...1926 роках, якщо у 1921...1925 він перебував на навчанні у Москві та робив перші кроки в аспірантурі? Просто іноді він виїжджав в Україну, в експедиції (див. нижче), продовжував публікуватись в українських журналах (зокрема, щодо Асканії-Нової чи надморських заповідників у Причорноморській низовині, чи щодо бобрів у «б. Радомысльском уезде Киевской губернии» (Portenko 1924 a b, 1925 a b, 1926, 1927), або допомагав колегам дистанційно, листувався із ними. Дисонансне «1919...1926» (і навіть «1919...1929») могло з'являтися у російськомовних біограмах саме із-за відповідних публікацій Л. Портенка, які мали стосунок до України.

Відомо, що Л.П. завершив навчання у московському університеті у 1925 р. (Tikhonova 2018). Втім у списку публікацій Л.П. за ті ж роки навчання в «МГУ», знаходимо праці, які стосуються України, а саме: щодо морського пісочника (зуйка) у заповіднику «Чаплі» (ibid)²⁴, щодо охорони природи у Причорноморській низовині (ibid), щодо бобрів на Київщині (ibid). Пізніше — щодо Карпат (Portenko 1950). Як він встигав робити так багато? При цьому, саме із першого асканійського твору відомо, що він екскурсав у степах півдня України влітку 1923 року (ibid)²⁵. Є прикметним, що виїзд Л. Портенка у Причорноморську низовину (уже зі сторони московії) відбувся до того, як там розпочала роботу Причорноморська експедиція 1928-х, очолювана М. Шарлеманем.

Взагалі, у документах 1920...1921 років, наприклад, про склад *Зоологічної підкомісії Термінологічної комісії УНТ* згадується «А. Портенко», у складі *Агрономічної секції УНТ* —

²² Завідувачка Наукової бібліотеки Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАНУ (Київ).

²³ Всеукраїнська академія наук. Вікіпедія. 2021. Перевірено 23 листопада 2021.

²⁴ Ця робота залишилася б невідомою, як би не посилання на неї у статті «Шарлемань, М. Матеріали до орнітофауни Державного Степового заповідника Чаплі та його району. *Вісті державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х. Раковського (к. Асканія-Нова)*. Т. III (рік 1924). Харків, 1926. С. 47–94.».

²⁵ На сторінці «Зміст» цю статтю включили у розділ «Охотничье Хозяйство», але із назвою «Вопрос». (Ймовірно, у редактора були якісь запитання до статті.) В кінці свого тексту Л. Портенко вказав місце написання — *Москва*.

«Л. С. Портенко», у списку членів Зоологічної секції — «Л. С. Портенко (Звенигородщина)», у списку членів Природничої секції УНТ — «Портенко Леонід Олександрович... «С.-г. Вчений Комітет України»» (Oporienko & Shcherban 2008: 250, 269, 272, 279). Є підстави вважати, що усюди, де у поживких паперах було написано «Портенко», «Л. С. Портенко», «А. Портенко», йшлося про одну і ту саму людину — Л. О. Портенка. Звернімо увагу: адреса с.-г. вченого комітету — це, одночасно, адреса нашого Портенка у Києві. Взагалі, в усіх зоологічних списках, поряд із прізвищем Портенка, завжди знаходимо прізвище Шарлеманя, і навпаки. (До речі, у тому ж списку *Природничої секції* були: Акад. В. Вернадський (Portenko 1970)²⁶, Акад. В. Кістківський, хімік, та інші відомі люди.)

Зі звіту *Зоологічної секції Відділу природничих наук УНТ* за 23 серпня 1921 р. (Oporienko & Shcherban 2008: 280) достеменно відомо, що до кінця 1920 р. Л. Портенко був тут не тільки секретарем, але одним із засновників секції. Збереглася наступна значуща нотатка: «зародок Секції, приватне об'єднання українських зоологів, покладено було групою з 3-х осіб: М. В. Шарлеманя, М. Л. Щербини та Л. О. Портенка». У тому ж звіті чорним по білому написано, що на першій же засіданні зоологів вони забажали мати свій публікаційний орган. Увага: йшлося про майбутній «Зоологічний журнал України» (ЗЖУ), див. вище примітку, але який сьогодні часто згадують як «Український зоологічний журнал» (УЗЖ). Таким чином, юний Л. Портенко був і серед засновників цього історичного, значущого українського журналу.

Сучасна вікіпедійна нотатка мов Л. П. «працював в Зоологічному кабінеті та в Зоологічному музеї ВУАН у Києві» не є точною і, скоріше за все, стосується самоосвіти ученого, а не роботи. Звичайно, молодий дослідник бував у зоокабінеті чи то зоомузеї, так само як у різних бібліотеках.

Щодо КНУУ, то на превеликий жаль, університетові не вдалося розвинути свої досягнення. Зокрема, — це із-за кризи гетьманщини (восени 1918), антигетьманського повстання, дестабілізації державного життя в УНР, українсько-радянської війни²⁷, та з причин тиску на університет з боку більшовицького і денікінського режимів (Verstyuk et al. 2011: 257). У статті І. Загороднюка (Zagorodniuk 2021) про київські роки життя Ф. Добржанського, саме 1918–1921 роки — «період катаклізмів».

Молодий Л. П. теж писав у газетах дещо про більшовицький режим, причому українською. Ось, наприклад (цит.): «Діяльності відділу [охорони пам'яток природи] на перших кроках багато перешкоджали большевицькі і слідуєчі за ними події, але зараз можна мати надію на широкую і плідотворну роботу.» (Portenko 1918 a). Втім не так сталося як гадалося. «Большевицькі події» не пролинули.

Вир негараздів, породжених більшовицьким переворотом, у якому раптом опинився Л. П., напевне підштовхнув ученого до виїзду з України. Майбутній студент майбутнього МГУ²⁸ став невідомим очевидцем наслідків першої світової війни, зміни урядів²⁹, евакуації Київського університету³⁰ до Саратова і повернення його, із логістичними втратами, до Києва, гноблення Українського наукового товариства (УНТ) та його видань, зокрема, зоологічного журналу (ЗЖУ), аж до знищення примірників і недопущення посилок (саме такого висновку дійшли І. Загороднюк та В. Пархоменко: Zagorodniuk & Parkhomenko 2018: 131)³¹, гноблення

²⁶ Пізніше, вже у Москві, Л. Портенко не втратив зв'язок із В. Вернадським. У 1968 році він згадував, що В. Вернадський розповідав йому про П. Сушкіна (Portenko 1970).

²⁷ Колективний україномовний вікіпедійний автор називає це *Радянсько-українська війна*, а російськомовний — *Революція и Гражданская война на Украине*.

²⁸ Назва вишу змінювалась: 1918 — «1-й Московский университет», 1930 — «Московский государственный университет».

²⁹ Більшовицько-українська війна — збройний конфлікт між Радянською Росією та Українською Народною Республікою (УНР) в 1917—1921 роках.

³⁰ Імператорський університет св. Володимира.

³¹ Припущення І. Загороднюка та В. Пархоменка базується на вивченні статистики Google Scholars. По факту, замітка авторства Л. Портенка теж потрапила у список репресованих.

Київського народного університету (КНУУ), занепаду Дніпровської³² біологічної станції та багато чого іншого.

Інша справа, що це не врятувало ученого від виру негараздів, і навпаки, закинуло в інший соціальний репресивний водокрут, але про це буде далі.

Щодо спогадів Леоніда про Волинь, Житомирщину та про батька, наведених вище, нагадаю: узяті вони були зі спільної праці Л. Портенка і М. Шарлеманя. При цьому, М. Шарлемань — видатний вітчизняний біолог, якому вікіпедійники-маніпулятори теж приписали статус «совєтській», із якоюсь довічною уже адресою «Российская империя». Таким от радянським чином, двоє «без національності» знайшли один одного та заколегували. Нагадаю, що у 1918–1926 рр. у київській зоологічній школі починав свій шлях майбутній видатний теріолог А. Аргіропуло, між іншим, теж «совєтській человек», із такою ж як у Портенка та Шарлеманя стандартною вікіпедійною пропискою — «Российская империя». Безумовно, Л. Портенко та А. Аргіропуло знали один одного, втім як усі київські зоологи.

До слова, були в Україні й інші потужні зоологічні школи, зокрема, харківська. У ній творив М. Сомов, материли якого із вдячністю використав М. Мензбір — це при написанні «Птицы России». Там же, у Харкові, упродовж десятка років, працював і викладав П. Сушкін. (Пригадуєте, читачу, «усталене», ствердне, вікіпедійне: вчителями Л. Портенка були М. Мензбір та П. Сушкін.)

Натомість мова про інше, до сьогодні не помічене: молодий учений Л.П. пізнавав зоологію, спілкуючись, у першу чергу, із М. Шарлеманем та усіма талановитими особистостями київської зоологічної секції. (На превеликий жаль, через якийсь час, між двома науковцями виник конфлікт, зокрема, із-за негативного висловлювання Л. Портенка (Portenko 1928) про начебто незадовільну природоохоронну діяльність в Україні. На цю подію потім звернув увагу О. Василюк (Vasilyuk 2017 a: 75). «Незадовільність» народилася в уяві Леоніда після подорожі із товаришами річкою Дніпро. Втім цей статистичний ряд був довшим: чотирма роками раніше, уже мешкаючи у московії, Л.П. виступив із гострою критикою діяльності «Асканія-Нова» (див. In the Acclimatization ... 1924). У публікації про бобрів (Portenko 1927: 13) добре посперечався із М. Шарлеманем, який, вірогідно, угледівши у Портенку зміни, іронічно назвав юнака «московським зоологом», і що Портенкові зовсім не сподобалося.

Так чи інакше, іще до від'їзду у Москву, у місто, насичене героями книжок киянина-москвича М. Булгакова та їхніми висловами («Москвошвея», «Эх, кабы не гуси!», «разруха не в клозетах, а в головах» і т.і.), іще у Києві, вільно чи невільно, але Л. П. учився у М. Шарлеманя³³ та усієї київської зоологічної секції, а вже потім у московських професорів М. Мензбіра³⁴ та П. Сушкіна³⁵, як би це не звикли писати у пострадянських джерелах, додаючи іноді до списку ім'я теріолога С. Огнева³⁶. Докази? Відкрийте, читачу, хоча б звіт М. Шарлеманя (Sharleman 1925) про діяльність УНТ, і знайдіть такі цитати як «секція об'єднала більше 30 зоологів, здебільшого українців», «30 засідань... 65 докладів» та ін. Порівняйте кількість назв³⁷ доповідей

³² У деяких джерелах — Дніпрянської (див. УЗЖ, 1923, «Од редакції».)

³³ У газетовій замітці Л. Портенка (Portenko 1918 a) про міністерство земельних справ написано «Е. В. Шарлеман». Едуард — це католицьке ім'я Шарлеманя, пізніше змінене ним на Николай (рос.), як більш безпечно в умовах репресій з боку НКВС.

³⁴ У записках про П. Сушкіна, вже у похилому віці, Л. Портенко згадував: «мы ученики Михаила Александровича [Мензбира]» (Portenko 1968). У праці «Фауна Анадырского края» учений залишив присвяту: «Памяти моего учителя академика Михаила Александровича Мензбира» (Portenko 1939, 1).

³⁵ П. Сушкін трудився в Україні упродовж 1909–1921 рр. — в університетах Харкова та Сімферополя, Харківському товаристві любителів природи, Сімферопольському природознавчому музеї). Починаючи з березня 2014 р. Сімферополь — місто тимчасово окуповане Росією (див. Указ Президента України №117/2021).

³⁶ С. Огнев очоче публікував свої праці у журналах, які виходили в Україні.

³⁷ М. Шарлемань: «Праця палеоарктичних орнітологів систематиків за 8 років», «Застосована (прикладна) зоологія в Півн. Амер. Сполуч. Штатах» та інше. Л. Портенко: «Дещо про плавні Дністра», «Дещо з життя Асканії Нової», «Новий птах для фауни Київщини — очеретянка садова *Acrocephalus dumetorum* Blyth».

М. Шарлеманя — 26, і Л. Портенка — 3. Двадцять шість проти трьох! Між іншим, учені із РРФСР (Бутурлін, Огнев, Беме, Сушкін³⁸ та інші) охоче публікувалися в українських мисливських і природничих журналах. (Іноді твори цих поважних людей, як і твори Шарлеманя та Портенка, ілюстрував харківянин Вс. Аверін.)

З усім тим, призвичаївшись не згадувати про насичене житомирсько-київське минуле Л. Портенка, пострадянські історики створюють «переконливі» текстові схеми, і навіть вимальовують графи, як от, наприклад у зведенні Г. Любарського (Lyubarsky 2009: 689). Нам залишається боротися із мряковиною, оприлюднювати факти і переконувати, зважаючи й на те, якою насправді була історія розвитку хоча б орнітології в Україні, починаючи із К. Кесслера, і скільки там було гучних імен, і що історик М. Рогожа (Rogozha 2013) так гарно узагальнив нещодавно, розбираючи гучне штегманівське «советская орнитология за двадцать лет», і влучно помітивши: «К сожалению, [в статье] нет упоминания о влиянии харьковской орнитологической школы на дальнейшее развитие научного мировоззрения орнитолога П. П. Сушкина.»

І дійсно: невже упродовж дванадцяти (!) харківсько-сімферопольських років наукової діяльності, учений П. Сушкін набував досвіду лише у московсько-ленінградській зоологічній школі? Безсумнівно, що ні.

Є очевидним, що уроки київської (та суміжних) зоологічних шкіл УНР → УРСР були для Л. Портенка першими, а московсько-ленінградських, РРФСР, другими! Задовго до отримання вищої освіти у Москві, Л. П. публікував свої перші наукові роботи у Києві — як самостійно, так і поряд з іменами Ю. Артоболевського, Т. Добржанського, О. Кістяківського, а також М. Шарлеманя та С. Паночіні (із якими робив спільну доповідь, зокрема, щодо *фавнистично-фенольогічних* спостережень, писав із ними спільні статті). Починаючи з 1920 року³⁹ Портенко уже працював в Початинцях Звенигородського повіту на Київщині, де Секцією⁴⁰ було засновано один із двох постійних пунктів зоологічних спостережень (Onoprienko & Shcherban 2008: 282). Про постійне спілкування Л. П. із найвідомішими ученими (під час свого секретарювання у різних природничих секціях) немає чого і сперечатися. (Наприклад, у міністерській земельній комісії він працював разом із М. Ф. Біляшівським, одним із засновників УАН!)

В УНР→УРСР Л. Портенко встиг долучитися й до питань управління охороною природи, до заповідної справи, запропонувавши створити пташиний заповідники на острові Джарилгач та Сиваші (Portenko 1925 a, b⁴¹). Нагадаю: з 1920-х Л. П. був у списку членів Природничої секції УНТ, і допоки вона існувала, звіди, начебто, не виписувався.

Подальша кар'єра і значні досягнення Л.П. були пов'язані, зокрема, з орнітологією, мамологією, фауністикою, зоогеографією, систематикою. Уже в 1921... 1929 він учився і працював у Москві, зрідка виїжджаючи в Україну, а потім у 1929 перевівся на роботу в Ленінград, де залишився до кінця днів. В московському університеті перебував до 1925 р.⁴² Починаючи з 1926 — був практикантом (аспірантом) зоомузею московського університету⁴³, а також співпрацював у фауністичній комісії Г. Кожевнікова. У нарисі з історії ленінградського зоологічного інституту той період життя Л. П. назвали «московською аспірантурою» (The Ornithology... 1917). На вебсторінці Зоомузею МГУ читаємо: «Аспирант Зоологического музея АН СССР (1926–1929 гг.)» — Москва (Zoological Museum... 2021). У статті О. Тихонової (Tikhonova 2018): «сотрудник Арктического научно-исследовательского института (1929–1940) и Зоологического института АН СССР (1940–1972), сотрудник Арктического НИИ (1929–1940 гг.), ЗИН (1940–1972 гг.), с. н. с. лаб. позвоночных ЗИН (с 1958 г.)» — Ленінград.

³⁸ П. Сушкін публікувався там як до переїзду до московії так і після.

³⁹ З цієї причини М. Щербина замінив його на посаді секретаря.

⁴⁰ Зоологічна секція Відділу природничих наук Українського наукового товариства.

⁴¹ 22 березня 1924 р. Л. Портенко зробив доповідь на цю тему в *Русском Обществе Акклиматизации*.

⁴² У вікіпедійному нарисі про Л.П. є допис: «выпуск 1925 года».

⁴³ Практикант Зоологического музея АН СССР (с 1926) — *Архив Российской Академии Наук. С.-П. Филлал*. Перевірено 23 листопада 2021.

Зрозуміло, що робота в таких поважних інституціях дозволила виходцю з України взяти участь у багатьох далеких й рідкісних експедиціях. Перелік їх був чималий. Але звертаю увагу читачів на наступне: то були території-експедиції не тільки із брандом всепоглинаючої Академії наук СРСР, але й Академії наук УНР → УРСР. Не дивно, що навіть колективний вікіпедійний автор, утворив сьогодні неприйнятну суміш із назв-і-років, із-за чого Л. П. опинявся іноді у декількох експедиціях одночасно — на Волині і Уралі, або в Анадірі і острові Врангеля.

Наукова кар'єра Л. Портенка була блискавичною: 1937 — кандидат наук, 1937 — професор, 1940 — доктор наук (Tikhonova 2018). У 1928 році, тобто на другому-третьому році аспірантури, юнаку довірили виступити «на торжественном заседании Академии наук [СССР] <...> после речей маститых ученых А. П. Карпинского, С. Ф. Ольденбурга, М. А. Мензбира, А. А. Борисяка от имени молодой смены — практикантов Академии наук» (Portenko 1970).

3. Невигадані історії

Історія 1. В Арктику Л. Портенко вперше потрапив у 1930 році за завданням від Севкрайгосторга (п-ів Адміралтейства, губа Машигіна, Нова-Земля, Вайгач, Югорський Шар) (The productive forces... 1931). При цьому, у 1931–1933 роках він встиг попрацювати штатним зоологом та ще й керівником зоологічного загону чукотської експедиції⁴⁴ Арктичного інституту АН СРСР (Chukotka expedition... 1931; Anadyr-Chukotka... 1933), і тому, мав прекрасний досвід роботи у тундрі. Мало того, упродовж 1933/1934 років він зимував в Уелені, а точніше на полярній станції м. Дежньова (Portenko 1934; 1973: 3), і що мало своє продовження, коли у 1938/1939 учений залишився зимувати у бухті Роджерса, о. Врангеля (Portenko 1972: 3).

На о. Врангеля юнак приїхав у 1938/1939 роках, у якості зоолога експедиції, очолюваної д.б.н., палеонтологом Р. Геккером, та завдяки тому, що до Академії наук СРСР надійшла сенсаційна інформація мов на острові знайшли рештки мамута, але що виявилось помилкою (Portenko 1972: 39). Відповідні документи й маловідомі факти були упорядковані та оприлюднені лише декілька років назад (див. Urmina 2018).

Пригадую, що у далеких 1980-х ця мамутова подія була добре відома усім, хто жив на о. Врангеля — рис. 3, 4. Її навіть використовували — як у вигляді розіграшу (дітям розповідали, начебто мамут був справжнім, живим, і що у якийсь момент його вирішили гнати своїм ходом з Чукотки до столиці СРСР, Москви, скидаючи тварині із літаків сіно), так і у вигляді захопливих переказів про те, як із-за щасливої неточності, а насправді, із-за вигадки начальника полярної станції, зятого партійця, який хотів вислужитися перед Кремлем, Академія наук СРСР організувала окрему експедицію на острів вартістю майже півмільйона рублів. Статус експедиції був дуже високим. Плани утверджувала Президія АН СРСР, а листування здійснювалося через президента АН СРСР — Академіка В. Комарова. Саме на такому рівні вирішувалося, хто увійде у склад майбутньої знаменитої експедиції, а хто ні. Можна собі увіти, яким наполегливим був Л.П., якщо його зарахували до складу експедиції у якості орнітолога, при наявності там зоолога А. Дружиніна. (Через теє накладання не обійшлося без курйозів. Відповідний епізод був оприлюднений Л. Портенком через тридцять років⁴⁵).

У доповідній д.б.н. Р. Геккера, на ім'я Академіка В. Комарова, від 27 березня 1938 р., згадки про орнітолога взагалі не було: акуратний німець Р. Геккер писав тільки про зоолога (див.: Notice on the Expedition... 1938). У зведенні А. Сулейманова (Suleimanov 2014: 10)⁴⁶ А. Дружиніна

⁴⁴ Учасницею зоологічного загону була також Л.К. Портенко, яка відповідала за метеорологічні спостереження і колекціонування (Anadyr-Chukotka... 1931: (1-2): 5). Про неї залишилась мініатюрна безіменна згадка у британському полярному журналі — «his wife» (див.: *The Polar Record*, January, 1934, 7:7).

⁴⁵ У книзі ученого є нотатка мов такого-то числа-і-року у морі поблизу о. Врангеля вполювали рідкісного птаха — велику конюгу, але зважаючи на дату, дивується Л. Портенко, вполювати її міг тільки А. Дружинін, із яким вони разом пливли (у той же день і той же час) на катері, десь між бухтою Роджерса і косою Бруча. І продовжує: «Конюг мы, однако, не видели» (Portenko 1973, 2: 111).

⁴⁶ Із посиланням на документ із архіву АРАН, а саме: «фонд «567», Оп. 1. — Д. 1., л. 29, 51».

Рис. 3. Полярна станція у бухті Роджерса, о. Врангеля, к. 1970-х. (Фото В. Придатко-Доліна).

Fig. 3. The Rodgers Bay polar station on Wrangel Island in the late 1970s (Photo by V. Prydatko-Dolin).

Рис. 4. Вид на о. Геральда з вершини мису Уерінг, о. Врангеля. 1980-ті. Акварель В. Придатко-Доліна.

Fig. 4. A view to Herald Island from the top of Waring Cape, Wrangel Island, the 1980s. Watercolor by V. Prydatko-Dolin.

названо *анатом*, у статті І. Урміної (Urmina 2018: 77) — *зоолог сравнительный анатом*; Л. Портенка — *орнитолог*. Так чи інакше, у кошторисі ЗИН АН СССР затвердили витрати на зимівку Л. Портенка (із помічником) на о. Врангеля, у сумі 60042 рублів⁴⁷. Є підстави вважати, що Р. Геккер сприяв включенню Л. Портенка у списки учасників, адже пізніше юнак віддячив метрової, назвавши його іменем підвид кайри (див. нижче).

Чутки про експедицію поширювалися не тільки Москвою, Ленінградом, але й Києвом і... Бородаєвкою. Якась киянка долучилася до активного народного обговорення і підказувала, у який спосіб краще було б вивезти рештки мамута із Арктики до Москви, написавши спеціального листа у газету «Правда» (Urmina 2018: 75). Мало хто знає: кінооператором в експедиції на о. Врангеля був дехто К. Писанко із Бородаєвки, сьогодні — Дніпропетровщина, який служив у т.ч. в ВОХР, ВНУС, ВЧК, ГПУ.

Ми, острів'яни, у 1980-х, звичайно, про усі деталі давньої пригоди не знали та лише припускали, що йшлося про кита (чи китів), чиї рештки полярники 1930-х могли знайти, наприклад, на островці, у гирлі річки Кларк, що у тридцяти кілометрах на схід від полярної станції «Роджерс». (Підставою для такого народного припущення було те, що на найпершій американській мапі острова, так званій «мапі Беррі», виконаній у 1881 р., згаданий острівець був позначений американськими геодезистами як *Skeleton I.*, тобто острів скелетів.)

Якось у 1980-х авторові довелося побувати на островці *Skeleton*, але окрім плавнику я там нічого не знайшов. Насправді ж «мамутова» подія відбувалася в зовсім іншій стороні, поблизу бухти Сумнівів (Urmina 2008), що у семи десятках кілометрів на захід від полярної станції «Роджерс». У 1978... 1981 роках мені довелося зимувати у тій бухті Сумнівів, а влітку — часто бувати на узбережжі. Решток «мамутів» ми там не знаходили. Щодо Л. Портенка, то ніяких деталей про локацію скандального «мамонта», учений не додавав. «Мамут» був як би поза темою.

Кістки китів зрідка знаходили також в інших частинах острова. Один із моїх знайомих примудрився привезти у Київ з о. Врангеля чималий хребець кита, узятий десь у тундрі, і залюбки показував його друзям на Троєщині (Київ). Щодо автора нарису, то він неодноразово знаходив на острові зуби мамутів далеко від бухти Сумнівів. Навіть створив десь на західному узбережжі, на піднятті, щось на кшталт ландшафтної інсталяції, розмістивши бівень мамута

⁴⁷ Полярные чтения на ледоколе «Красин» — 2016. 2017. В кн.: *Культурное наследие в Арктике... Мат. научн. конф.* (С. П., 28–29. 04.2016). «Паулсен». М., 1–296.

на привабливому фоні західного узбережжя острова, відобразивши потім схожий сюжет в акварелі (Prydatko-Dolin 2009 a, 2011).

Та найцікавішим є те, що починаючи з 2017-х років учені встановили, що у післяльодовикову епоху на о. Врангеля мешкали не просто мамути, а карликові мамути, представники роду *Mammuthus*, які вимерли приблизно 4 тис. років тому, постраждавши від купи причин мутаційної природи, у т.ч. із-за втрати здатності відчувати запахи квітів (Fry *et al.* 2020). Щодо епохи — це був енеоліт, часи Трипільської культури! От би Л. Портенко здивувався, прочитавши про таку зоологію із генетикою.

Авторові вдалося розвідати, що вперше із кістками мамута Л. Портенко познайомився... в Україні, цит: «Член Зоологічної Секції Л. Портенко, що робить тепер орнітологічні спостереження на Звенигородщині, знайшов на Звенигородщині кілька мамутових кісток.» (Chronicle... 1921: 29). Цікаво: чи передали цю знахідку у зоомузей? Так чи інакше, але через десять років після експедиції на о. Врангеля, у 1949-му, Л. Портенку пощастило зустрітись із повноцінними викопними рештками мамута, коли він очолив експедицію *ЗИН АН СССР и Главсевморпути при Совете Министров СССР* (рос.) — із вивчення і транспортування із Сибіру в Ленінград решток Таймирського мамута⁴⁸.

Історія 2. Автор з'ясував, що Л.П. (або члени його родини?) передали в бібліотеку ІЗ НАНУ чимало відбитків статей, а також книжок, журналів — усе з автографами ученого й присвятали. Іноді Л. П. підписував ці твори так, що літери Л і П якби суміщалися, зливалися, нагадуючи М. Можливо через це, відповідний внесок не розпізнали як твори *із бібліотеки Портенка*. Однак у вікіпедійному нарисі про бібліотеку є нотатка про існування надходжень від «орнітолога Л. Портенка» .

Автор вважає, що ймовірно за протекції Портенка в бібліотеці інституту з'явилося й дуже рідкісне двокнижкове видання результатів експедиції АН СРСР в Арктику, у т.ч. на о. Врангеля, раніше засекречене, а саме *Far North-East of the USSR...* (1952: 1, 2), із яким автор цієї статті встиг попрацювати у 1980-х. У 1950-х обидва томи друкували обмеженим тиражем, а на обкладинці кожного примірника витискали чіткі індивідуальні номери (як у ГУЛАГу), відповідно до радянської практики засекречування. На інститутських примірниках були номери із перших десятків. У сусідній державі, десь у Магадані, можна зустріти номери до 470-х. (Сьогодні на вебсторінці бібліотеки є посилання лише на другий том цього дуже рідкісного видання⁴⁹. Перший том кудись зник у часи СРСР.)

Нині на інтернет-аукціонах на РФ, зрідка, виставляють на продаж 2^й том «Крайний Северо-Восток...», соромливо зафарбовуючи, на всякий імперський випадок, застарілий радянський гриф, або пишучи те, чого не було: «для службового користування».

Коли у 1980-х, готуючись до захисту дисертації, автор натрапив у картотеці інституту на запис про ці мало запитувані книжки, і почав їх розшукувати, то з'ясував, що 1го тому в читальній залі немає, і зберігають його чомусь у сейфі режимного відділу.

Відповідний високий чин, почувши що я давно працюю на о. Врангеля, і знаю вдесьтеро більше, ніж написано у тих книжках, неохоче, але дозволив погортати раритет «на коліні», перед дверцятами відкритого металевого ящика. Прийшлося усе «сфотографувати» у пам'яті. Сам же начальник сейфу стояв поряд і пильнував, аби страшні таємниці кінця 1930-х, та ще й про Арктику, не потрапили у повітря, а потім у голови волелюбних київських науковців. Нічого таємного, як на мене, у тій книжці, звичайно, не було. До того ж обидва томи мали однаковий гриф про «таємність», і чому тільки 1^й із них, про о. Врангеля, ретивий київський

⁴⁸ Таймырский мамонт. Википедия. 2021. Перевірено 23 листопада 2021.

⁴⁹ Бібліотека Інституту зоології НАН України, Е-каталог: «Крайний Северо-Восток Союза ССР / Акад. наук СССР, Зоол. ин-т; ред. Р. Ф. Геккер]. Изд-во АН СССР. Москва. Том 2 : Фауна и флора Чукотского моря / [ред. П. В. Ушаков]. 1952. 1 359. [...]». В.П.-Д. (у списку джерел до цього нарису): *Far North-East of the USSR...*

режимник вирішив позбавити волі та замкнути у сейфі, залишилося загадкою. Майже. Ймовірно, він намагався оточити себе таїнами, аби відвідувачі кабінету, у тому числі керівництво інституту, знали із якою важливою людиною мають справу. (Те що об'ємні твори Л. Портенка саме врангельського періоду не потрапили у перший звіт експедиції, можна вважати щасливим збігом обставин. Поза жодними сумнівами, їх би утаємничили, заховали. На щастя, відповідні рукописи Л.П. надрукував уже на початку 1970-х.)

Далеко не ідеальною, для заполітизованого суспільства, була історія цієї експедиції (і її звіту). До чи після експедиції потерпіли від підозр і репресій деякі учасники та члени їхніх сімей. Нагадаю, що авторами 1го тому були палеонтолог Р. Геккер⁵⁰, геолог-геоморфолог К. Марков⁵¹, мерзлотознавець С. Качурін⁵², геоботанік Б. Городков, мікробіолог А. Крисс⁵³. У числі авторів 2го тому — орнітолог та гідробіолог Г. Горбунов⁵⁴. У 1928 році була репресована Н. Маркова, сестра⁵⁵ К. Маркова. У 1930-х? — заарештовували брата⁵⁶ дружини К. Маркова. Сам же К. Марков був із родини дворян⁵⁷. Мерзлотознавець С. Качурин — син осавула у відставці. Начальник експедиції Р. Геккер — німець. Г. Горбунов — брат репресованих Миколая та Олександра. Було й інше (див. нижче). У постанові президії АН СРСР від 11.11.38 лунало, що експедиція не виконала свого основного завдання. Почали шукати «вредітелей». Палеонтолога Ю. Орлова (головного знавця мамутів) двічі викликали в прокуратуру⁵⁸. Через 14 років після експедиції звіт експедиції почали приховувати. Навіть у 1954 році Р. Геккер не давав посилання на власні статті (що увійшли в *Far North-East...* (ibid)), до оприлюдненої пізніше авторської настанови з палеонтології⁵⁹. Посилання на 1^й том у томі 2^{му} дозволив собі лише непокірний А. Крисс⁶⁰ (цензура цього не помітила). Троє із дванадцяти авторів другого тому *Far North-East...* (ibid) не дожили до виходу книжки у світ.

Вже у нашу, добу знайомлячись з описом документів врангельської експедиції, доступних в онлайн архівах РАН (Москва), фонд «564», автор помітив, що навпроти двох документів (із 27) є позначка олівцем «Выбыли 7/VI.50» — це 135-сторінковий звіт мерзлотознавця С. Качуріна і 110-сторінковий звіт геоморфолога К. Маркова. (Якраз у 1950-ті розпочали вверстувати уже загаданий вище геккерівський *Far North-East...* (ibid).)

Час показав, що те засекречування було справою марною. (Тільки-но обмеження до об'єму цього нарису утримують автора від бажання навести увесь зміст 1го тому — як відповідь старорежимнику і таким як він.) Другий том збірки вільно продається сьогодні на інтернет-аукціонах. У мережі можна знайти навіть DJVU-версію. Починаючи десь із 2008-х у статтях, книжках, дисертаціях з'являлися посилання на перший том. (У 1980-х мені іще не дозволяли це зробити.) Отже, двокнижка *Far North-East...* (ibid) не зникла. Ну а щодо першого тому, то деякі науковці пригадали оттаке: приблизно 1985-х у дворі інституту, у Києві, високий чин спалював уміст свого сейфу у «буржуйці». Чи був там перший том *Far North-East...* (ibid), ніхто не знає. Мабуть, що був. (Адже каталожну карточку ми в архіві інституту так і не знайшли.)

⁵⁰ Robert Roman Gustav Wilhelm von Hecker, син Theodor Eduard Woldemar von Hecker та Margarethe Adele Sophie von Hecker (Erik-Amburger-Datenbank, Ausländer im vorrevolutionären Russland). Перевірено 2 вересня 2021.

⁵¹ Батько — К. С. Марков, мати — М. І. Маркова (уроджена Досс, рос.).

⁵² Качурин Сергей Петрович (1898–1969). Інститут мерзлотоведения им. акад. П. И. Мельникова СО РАН. Перевірено 23 листопада 2021.

⁵³ Крисс Анатолій Євсійович (1908–1984). Народився в Одесі (Україна), де мешкав до 1920 р. Вікіпедія. ЕСУ.

⁵⁴ Автор монографії «Птицы Земли Франца-Иосифа» (1932). В експедиції на о. Врангеля участі не брав.

⁵⁵ Марков, Константин Константинович. Вікіпедія. 2021.

⁵⁶ Мухина, В. В., Г. Х. Казарина, А. К. Маркова. 2005. Школа А. П. Жузе. *Природа*, 7: 76.

⁵⁷ Про цю деталь написано у нарисі про географічний факультет МДУ.

⁵⁸ Orlov, Yu. A. 2003. *The Story...*

⁵⁹ Геккер, Р. Ф. 1954. *Наставление для исследований по палеоэкологии*. ПИН. Изд. АН СССР. М., 6: 1–39.

⁶⁰ Уродженець м. Одеса (Україна), колишній безпритульний; пізніше — відомий учений, дослідник Арктики і Антарктики, д.б.н., професор. (Див. примітку «53»).

Немає карточки — немає книжки. Вогонь — це їхнє, рідне. У 1950-х у Львові ретивий помічник режимників спалив твори Івана Труша, Михайла Бойчука та інших⁶¹. У 1980-х відповідні чини продовжували гратися у секретність і боротьбу із *впливом запада*. Коли автор привіз на о. Врангеля із Києва карту «Чикаго. США», яку вільно придбав у книжковому магазині десь на Хрещатику, і повісив її на стіну у науковому відділі заповідника, у бухті Роджерса, то радянські прикордонники попросили її зняти.

Ще одна гарна книжка у бібліотеці інституту, безумовно пов'язана із бібліотечною спадщиною Портенка, — це твір американського натураліста Е. Нельсона «Nelson, Edward W. 1918. Wild Animals of North America».

Історія 3. Мені д.б.н., проф. Л. Портенко запам'ятався тим, що залишив у бібліотеці ІЗ НАНУ у Києві низку книжок про Арктику та Далекий Схід. Для молодого зоолога це було — як знайти записку у старовинній пляшці на березі океану. Екзотичні назви морських птахів, винайдені Л.П. після повернення з о. Врангеля, пробуджували уяву, кликали у незнайому далечинь. Серед таких назв: *U. l. eleonoraе* Portenko (1937) — тонкодзьоба кайра Елеонори, *U. l. heckeri* Portenko (1944) — тонкодзьоба кайра Геккера, *S. g. tajani* Portenko (1944) — чистун арктичний Таяна і так далі. Потрапивши потім на о. Врангеля та інші далекі острови Арктики, автор отримав можливість не тільки побачити портенківську екзотику, але й побувати у тих місцях, де збирав зразки із морфометрії п. Леонід, і навіть... трохи покритикувати метра, адже у моєму розпорядженні було значно більше порівняльного матеріалу, аніж у нього. Разом із тим, автор брав до уваги те, що п. Леонід був першим. Він був першим зоологом родом з України, який починав науковий шлях, у т.ч. в Арктику, ще за часів УНР, а потім, «емігрувавши» в РРФСР, примудрився влаштуватися в неочікувану полярну експедицію рівня Президії АН СРСР, в результаті чого залишився (за власним бажанням) зимувати на о. Врангеля, у бухті Роджерса. Це відбулося у 1938/1939. Мені випало жити-й-зимувати на о. Врангеля удесятеро довше, упродовж 1978/1988, тому я прекрасно уявляю, де це і як. Якщо Л. Портенко тільки мріяв потрапити, наприклад, на сусідній о. Геральда (рис. 4) і зміг лише пролетіти над ним разом із легендарним льотчиком М. Камінським, на АН-2, на висоті 2300 метрів (Portenko 1971: 41), то мені пощастило провести на о. Геральда сорок один день. (А також — листуватися із М. Камінським.) Як результат — вдалося відкрити декілька нових видів у фауні острова (разом із моїм товаришем М.С.), а також підтвердити одне зі спірних спостережень Е. Нельсона (Prydatko-Dolin 2009 b), про яке автор вперше вчитав як раз у книзі, залишеній у бібліотеці київського інституту саме п. Леонідом. Якби у ті, геральдівські роки, автор знав, наскільки сміливо Л. П. давав імена «видам» й «підвидам», то, можливо, спокусився б та назвав би яку-небудь тварину красиво та із підтекстом — *ukrainikus* або *kyivensis*, та хіба уженешся за Л.П.? Нехай уже тільки він і залишається таким от винятковим. Нехай на метрові тренуються тепер молекулярні генетики, виокремлюючи ДНК таємничих таксонів, із красивими іменами, винайденими Леонідом Олександровичем. Втім у автора вистачило сміливості назвати одне із піднять на острові Геральда на честь Генрі Келлета, а інше — Едварда Нельсона і зобразити це на карті, у звіті експедиції. Все ж таки англієць і американець, дійсно, були серед перших, хто ступав на далеку землю — у 1849 і 1881, відповідно. (Дивно, що науковці не зробили це раніше.) Хоча ні, не дивно: епоха була радянською і замість імен першовідкривачів на радянські карти бездумно наносили імена партійних діячів, як от на о. Геральда, де не сіло не впало, виник мис Мікояна, хоча той високопартійний дядько не мав ніякого відношення до острова. Або як вам — острови Известий ЦИК (рос.) в Арктиці?) Зрештою, завдяки поштовху, отриманому у т.ч. від Л. Портенка, автор написав дисертацію про птахів островів Врангеля і Геральда, і багато чого іншого. Не було можливості зустрітися із Л. П., наприклад, у Києві, в Україні,

⁶¹ Пеленська, О. 2021. Мистецтво у полоні. Твори українського мистецтва за межами України. *Радіо Свобода*. <https://bit.ly/3oSlj74>. Перевірено 23 листопада 2021.

зате потім пощастило натрапити на сліди ученого уже на далеких островах та узбережжі Арктики. Так і поспілкувалися — у просторі й часі.

4. Чесноти, відзнаки, пам'ять, інше

Колективний автор україномовної «Вікіпедія» вважає, що ученим опубліковано 163 наукові праці. Схожу цифру називає Г. Любарський (Lyubarsky 2009: 608). Набравши в Google Scholar пошукове «портенко леонид», «portenko leonid» чи «portenko leonid aleksandrovich» і т.і., читач швидко знайде десятки російськомовних праць Л. Портенка (про україномовні інтернет іще «не знає»), а також праці, перекладені англійською й німецькою, на які активно посилаються у світі.

Автор вияснив, що учений написав значно більше розвідок, ніж «163», адже відрізнявся неймовірною працелюбністю. Згадаймо хоча б, у якій кількості спілок секретарював Л.П., перебуваючи у Києві, у 1920-х, до переїзду на навчання у Москву, або уявімо об'єми самостійно написаних ним і представлених в 1954 та 1959 роках до друку 3^й та 4^й томи «Птицы СССР»⁶², об'ємом 257 та 417 сторінок — 128 та 179 видів, відповідно.

Скоріше за все, Л.П. був автором декількох безіменних повідомлень у *Бюллетень Арктического института* (рос.), прохід чукотської експедиції АН СРСР, які потім додалися до списку літератури у другій книзі «Птицы Чукотского...» (Portenko 1973: 307) як «Анонім» — це «Chukotka-Anadyr ...» (1931, 12) та «Anadyr-Chukotka...» (1933, 1-2). До назви другого твору учений дописав: «Зоологический отряд Л. А. Портенко». У первинній публікації подібного словосполучення не було. Крім того, Л.П. вказав відповідні, тільки свої сторінки «4–6» поміж «2–8». Взагалі, у бюлетенях Арктичного інституту повідомлення про чукотську експедицію публікували неодноразово. На мою думку, Л.П. був автором й інших безіменних коротких повідомлень, а саме: *The productive forces...* (1931, 1-2: 11–12), *Biological Research...* (1933, 11: 353). Можливо, Л.П. долучився й до написання *Chukotka expedition...* (1931, 6: 102). Сьогодні читач може знайти ці публікації самостійно, скориставшись цифровим архівом видавництва⁶³. Взагалі, ці приклади із анонімністю не виглядають як випадкові. (Пригадаймо також збірку *Far North-East... [Крайний Северо-Восток...]* *ibid.*) Очевидно, після переїзду в РРФСР, Л.П. не дуже афішував своє походження із України і роботу в структурах уряду УНР, адже радянська імперія, із допомогою ВЧК–ОДПУ–НКВС, прискіпливо спостерігала у т.ч. за вихідцями з України, підштовхувала до приховування національності. Анонімні публікації можуть свідчити якщо не про пряме переслідування, то принаймні про готовність зачaitися, перечекати, про намір не потрапляти зайвий раз на очі. Такі приклади в історії совітської зоології уже були⁶⁴.

Учений зробив значний внесок у вивчення зоогеографічного районування території Поділля (Pridetkevich 2013); довів єдність фауни хребетних циркумарктичних тундр і необхідність виділення Галактики як окремої зоогеографічної області (*Zoological Museum ...* 2021). Описав повітряні шийні мішечки у деяких птахів на прикладі: конюги та люрика, добутих на Чукотці (1934), а також горіхівки, добутої в Закарпатті (1947).

Персональна теріологічна історія ученого увінчалася й тим, що він написав книжку про ссавців Анадирського краю (Portenko 1941). На його честь у 1956 та 1967 роках назвали вид землерийок — мідцию Портенка або мідцию чукотську (*Sorex portenkoi*), маловивчену тварину, внесену у червоний список МСОП, а також врангельського лемінга *Lemmus portenkoi* — лемінга Портенка (Gerrie & Kennerley 2016; Beolens *et al.* 2009: 326).

⁶² У передмові до двох томів вказано, що усі рисунки виконала художниця В. С. Рождественская (рос.).
⁶³ Бюллетень Арктического института СССР. 1931–1936. Президентская библиотека. <https://bit.ly/3nNBft0>.

⁶⁴ Від переслідувань потерпів талановитий український зоолог Б. Волянський, який був вимушений публікувати деякі свої статті анонімно (перс. повід. І. Загороднюка).

Високу радянську державну нагороду — *Орден Трудового Красного Знамени* (рос.)⁶⁵, Л.П. отримав 17 травня 1944 року, відповідно до указу, підписаному М. Калініним (цит.): «за самоотверженную работу по сохранению в условиях блокады г. Ленинграда научных и культурных ценностей в институтах, музеях и библиотеках Академии наук ССР, являющихся национальным богатством страны» (Decree of the Presidium... 1944). Мав дві медалі: *За оборону Ленинграда* (1943) та *За доблестный труд во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* (1946) (див. Tikhonova 2018: 6175).

Після десятиріч наполегливого знищення української мови та викривлення знань з історії України, у згаданому зведенні 2009-х про ссавців, виконаному західними колегами, доктор *Leoinid Aleksandrowitsch Portenko*, «звичайно», був названий *Russian zoologist*. Можна увити, як би здивувався учений, побачивши, у який нечуваний гібрид перетворилося поєднання цієї маніпуляції з іншою, біографічно-вікіпедійною, іномовною, а саме: *Russian zoologist... Russisches Reich*. Навіть шановний п. Е. Кумарі якось не помітив, а скоріше не надав значення, тому що наш учений має прізвище із закінченням, притаманним українським. Звідси, навіть у спомині вивів дещо змішане: <...> *in der ukrainischen Stadt Smela geboren*. <...> *russischen Ornithologen* <...> (Kumari 1974: 365). Вийшло — «ukrainischen» «russischen».

Тепер, вивчивши десятки джерел інформації, невраховані радянськими істориками, ми знаємо, що Л. Портенко — українець за походженням, який із-за негараздів на батьківщині (викликаних, безсумнівно, більшовицьким переворотом 1917-х), виїхав з УНР в РРФСР. Драмкою є те, що знайти спокій і сховатись від наслідків перевороту за межами батьківщини ученому не вдалося. Перебуваючи у самісінькому серці більшовицького перевороту, в Ленінграді, Л.П. був серед свідків «<...> *первого погрома Академии наук СССР (1929–1937), когда были арестованы и заключены в тюрьмы и лагеря многие выдающиеся деятели науки* <...> *когда скончался при странных обстоятельствах на курорте Минеральные Воды П. П. Сушкин (1928), а <...> сотрудники Отделения орнитологии, видя вокруг доносы и аресты, не могли оставаться спокойными за свою судьбу*», і боячись провокаторів, були вимушені навіть втопити у річці Нева музейну зброю (часів Пржевальського), про що своєму аспіранту Потапову «*очень скупо и в общих «нейтральных» чертах рассказал Л. А. Портенко*» (Potarov 2015: 91). У тих же спогадах можна прочитати, як репресували (пресували) ще одного учня П. Сушкіна, а саме німця Б. Штегмана, який пережив «Кресты», заслання в очерети на Балхаші⁶⁶, повернення у північну столицю, нові поневіряння, поки за нього не сказав слово І. Папанін⁶⁷. Поміж одкровень Р. Потапова розпізнаємо й те, що Л.П. був серед невілних свідків багатьох драматичних подій і міг порівнювати, наприклад, майже однакові долі німця Штегмана (у Ленінграді) і француза-німця Шарлеманя (у Києві). Або, фотографуючись разом із Формозовим та Гептнером у 1923 р. — фото 1, він, вірогідно, продовжував контактувати із ними, але точно не міг знати тоді, що у 1955-му ці двоє будуть фігурантами справи про «лист трьохсот». Немає числа тим подіям. Ймовірно, у Ленінграді, Л.П. чув і про масштабні репресії щодо геофізиків та полярників (див. Prydatko-Dolin 2020). Може навіть відав про репресованого у 1937 українця, геоморфолога М. Іваничука, який 14 місяців чесно відпрацював на Землі Франца-Йосифа. Не міг не знати про орнітолога і гідробіолога Г. Горбунова (ЗИН, АНИИ⁶⁸), брата якого були репресовані. Міг чути про «Справу славистів» у 1933-му, у котрій постраждав у т.ч. В. Вернадський, якого Л.П. знав особисто, іще з часів роботи в Україні. Про долі авторів збірки *Far North-East...* (1952), ми вже згадували. Можна навіть не сумніватися, що Л.П. контактував із

⁶⁵ Йдеться про третій різновид нагороди, а саме «Подвесной. Большой овал. 1943 — нач. 1950-х».

⁶⁶ О. Тихонова (Tikhonova 2018: 6175) уточнила, що це було в «Джельтуранге в дельте реки Или на Балхаше».

⁶⁷ У Wikipedia та Вікіпедія є згадування про участь І. Папаніна у «Червоному терорі».

⁶⁸ До 1958 року — «Арктический научно-исследовательский институт (АНИИ)», після 1958 (і до сьогодні) — «Арктический и антарктический научно-исследовательский институт (ААНИИ)».

деякими героями-челюскінцями, потім репресованими. Наприклад — із відомим зоологом Л. Білопольським⁶⁹. (У різні роки обидва полярники працювали в АНИИ (рос.), бували на Новій Землі, а також на Куршській косі.)

Коли стаття уже була зверстана, п. Людмила написала мені, що натрапила у бібліотеці ІЗ НАНУ на декілька екземплярів часопису «Труды Арктического института». (Ще одна віднайдена нами частина зібрання, переданого у Київ родиною Портенків.) Серед примірників — два екземпляри т. IV за 1932 р., в якому лєнінградці опублікували працю Г. Горбунова «Птицы Земли Франца-Иосифа». Один з екземплярів «Птицы...» пройшов через палітурну майстерню й виглядав як окрема книжка, а також мав на титулці дарчу: «Многоуважаемому Леониду Александровичу Портенко от автора. 25.IX.32». В середині — сліди роботи із твором, червоноолівцеві позначки. На додаток, у т. IX праць Арктичного інституту за 1934 рік ми знайшли статтю Л. Білопольського «К орнитофауне Анадырского края» із передмовою Л. Портенка, де він зазначив, що за згодою Білопольського зробив деякі корисні виправлення.

В україномовному вікінарісі про Л. Портенка написано мов учений «організував Біологічну станцію ЗІН АН СРСР на Куршській косі». М'яко кажучи, це є перебільшенням. Радянська орнітологічна станція з'явилася на Куршській косі як спадщина від німецької завдяки потужній передісторії: Johannes Thienemann⁷⁰ → Vogelwarte Rossitten (1901) → Ulmenhorst («Ульменхорст») → «Рыбачий» (1956) → «Фрингилла» (1962). Свідком подій був, зокрема, В. Паєвський (Paevsky 2011). Він залишив набагато більше підходящих спогадів про Л. Білопольського, аніж про Л. Портенка⁷¹. У своїх записках орнітолог Е. Кумарі називав Л. Портенка лише першим куратором станції: «der erste Kurator dieser Station» (Kumari 1976: 367).

В україномовній вікіпедії є й таке (цит.): «Чимало зусиль [Л.П.] доклад до організації зоологічної групи інституту біологічних проблем півночі Далекосхідного наукового центру Академії наук». Тобто — ИБПС ДВО РАН (Магадан). Але ж ИБПС ДВО РАН був створений у 1972 р. Інша справа, що підвалини ИБПС ДВО РАН були закладені у 1968-му, коли у складі «Северо-Восточного комплексного НИИ (СВКНИИ) СО АН СССР» створили «Отдел биологических проблем Севера». Однак в історичному зведенні на цю тему (Kashin 2002) прізвище Л. Портенка магаданці вносять не у список створювачів «зоологічної групи» ИБПС, а у список відомих дослідників, чий внесок у вивчення Півночі, безсумнівно, був вагомим.

Учнями обдарованого природника були як відомі москвичі, так і далекосхідники із РРФСР, зокрема (рос.): А. А. Кишинский, Ф. Чернявский, А. Кречмар, Р. Потапов та ін. (Andreev 2018: 360). Літери «А. А.» автор додав до прізвища Кишинського⁷² не випадково: талановитий учений був сином українця з Кіровоградщини — А. С. Кишинського, інженера, «ворога народу», розстріляного у 1938 р. у ГУЛАГу, і потім реабілітованого у 1956 р.⁷³. Про це «на тій стороні» не люблять згадувати.

⁶⁹ Автор теж зустрічався і розмовляв із Л. Білопольським — у Києві, 1978-х, у кабінеті проф. М. Воїнського (ІЗ НАНУ).

⁷⁰ Teil, I., Von Prof. Dr. J. Thienemann. 1912. XI. Jahresbericht (1911) der Vogelwarte Rossitten der Deutschen Ornithologischen Gesellschaft. *Journal of Ornithology*, 07 Vol. 60; Iss. 3.

⁷¹ В. Паєвський (Paevsky 2011) згадував, що у 1956 р. комісія АН СРСР, до складу якої входили й орнітологи зооінституту, відвідали косу, аби вивчити питання про заснування там радянської орнітологічної станції замість німецької, але «выразила большое сомнение в возможности налаживания полноценной научной активности, исходя из бытовых условий самого поселка», натомість «и только Белопольский <...> заявил, что берет все владеть». На вебсторінці національного парку «Куршская коса» (РФ), вказано, що Л. Білопольський був засновником і першим директором станції. Як пише В. Паєвський (Paevsky 2011), у жовтні 1958 року на станцію вперше прибули «масгитые» московські орнітологи у супроводженні «известного зинковского орнитолога профессора Леонида Портенко» та інших.

⁷² У зведенні Г. Любарського (Lyubarsky 2006: 546) є спогад про А. А. Кишинського: «После бесед с Портенко начал разрабатывать каузальную орнитологеографию (по примеру Портенко), но в экологическом аспекте.»

⁷³ Кишинский Александр Семенович. «Бессмертный барак». <https://bit.ly/3l0XQk0>. Перевірено 5 вересня 2021.

Не дивно, що знаючи, якими методами діє НКВС, і що насправді являє собою людожерська система, Л.П. фактично не залишив ніяких «українських» слідів у споминах тих, хто працював поряд із ним — у Москві, Ленінграді, Анадирі тощо. Леонід Олександрович занурював себе із головою в науку й залишав інші сліди, зокрема, у систематиці. У зведенні В. Паєвського (Paevsky 2018) щодо етимології птахів Палеарктики можна нарахувати до сорока видів-та-підвидів птахів описування яких був причетний Л. Портенко. Серед них — «підвиди», названі на честь Б. Штегмана, М. Мензбіра, Р. Геккера, П.-С. Палласа, Є. Козлової⁷⁴, чукчі Таяна, невідомої (Инны, рос) та ін., а також своєї дочки (Еліонори), яка народилася на кораблі у Беринговому морі⁷⁵, своєї дружини (Лідії), а також самого себе. У іншому масштабному зведенні (Koblik & Archipov 2014) знаходимо, що у такому штучному, але грандіозному об'єкті-просторі як «фауна птахів стран Северной Евразии в границах бывшего СССР», Л. Портенко виглядів й описав (= легалізував) два види — *вівчарик сахалінський* і *вівсянка монгольська*⁷⁶. Назви прижилися. При цьому, у бінарному імені останнього виду бачимо згадку про подружжя Портенків — «lydiae» та «Portenko». Щодо ссавців, то як ми вже згадували, ученими Далекого Сходу, а фактично його учнями, на честь Л.П. назвали мідіцію і лемінга.

Отделение орнитологии ЗИН РАН⁷⁷ і сьогодні згадує про те, що Л.Портенко і Е. Штрезман були засновниками потужного багатокнижжя «Атлас распространения палеарктических птиц» 1960–1992 років. (Починаючи з 1989 року київський зоолог В.М.Лоскот⁷⁸ був одним зі співавторів видання.) Однак, оригінальна назва твору — це *Atlas der Verbreitung palaearktischer Vögel*. Упродовж 1960–2003 рр. у Берліні було надруковано 20 збірок німецькою. (Звідси, посилаючись на начебто російськомовний «Атлас распространения палеарктических птиц» є недоречним.) До 1987 р. включно видавці засвідчували на титульній сторінці авторство Е. Штрезмана та Л. А. Портенка. Потім авторський колектив змінився, але видавці зберегли на титулі пам'ятку про засновників: «Begründet von E. STRESEMANN, Berlin, und L. A. PORTENKO, Leningrad». Сьогодні цей унікальний атлас є доступним онлайн⁷⁹.

За спогадом ленінградця В. Паєвського (Paevsky 2001)⁸⁰, Л. Портенко був у числі «зведних учеников» Біанкі-Сушкіна-Тугарінова. Магаданець О. Андреев пригадував, що такі як Л. Портенко «уже при жизни стали классиками» (Андреев 2018: 361).

У бібліотеці ІЗ НАНУ ми знайшли чимало книжок, підписаних для Л.П. відомими ученими: М. Шарлеманем («Дорогому Леоніду Олександровичу...»)⁸¹, О. Кістяківським, Г. Дементьевим, М. Гладковим, Є. Спангенбергом, Ю. Ісаковим, А. Суділовською та іншими. У присвяті Акад. Г. Підоплічку учений зазначив: «Дорогому земляку...». Укладачами україномовної вікіпедії Л. Портенко вписаний у перелік науковців Національного науково-природничого музею НАН України⁸². Фотопортрет Л. Портенка (часів ЗИН АН СССР⁸³ та АНИИ АН СССР — рос.)

⁷⁴ У дівочтві — Е. Пушкарёва (рос.) — див. «Юсупова, Т.И. 2010. В свободном полете. Е. В. Козлова — ученый, путешественница, жена. *Наука молодая*, 30 марта, 31 (1): 1–15».

⁷⁵ В. Паевский (див.: Paevsky 2018: 142).

⁷⁶ Сахалинская пеночка — *Phylloscopus borealoides [tenellipes]* Portenko, 1950; Монгольская овсянка — *Schoeniclus lydiae [pallasi]* (Portenko, 1929).

⁷⁷ Об Отделении (с середины XX до начала XXI века). 2022. <https://bit.ly/3rpU73f>. Перевірено 5 вересня 2021.

⁷⁸ Лоскот, В.М. 2019. Автобіографічний нарис. У кн.: *Збірник праць зоологічного ...* ННПМ НАНУ, Київ, 50: 78–80.

⁷⁹ Atlas der Verbreitung palaearktischer Vögel. Детальніше: <https://bit.ly/3Hppu3v>. Перевірено 5 вересня 2021.

⁸⁰ Паевский, В. А. 2001. Птицеловы от науки. Воспоминания куршского орнитолога. С.-П., 1–148. [Paevsky... 2001].

⁸¹ Підпис віднайшов І. Загороднюк. Датовано 20.X.1921.

⁸² Науковці Національного науково-природничого музею НАН України. Вікіпедія. 2021. Перевірено 3 лютого 2022.

⁸³ Після 1931 року заклад отримав назву «Зоологический институт АН СССР», рос. Сьогодні — Зоологический институт Российской академии наук (ЗИН РАН), рос.

розміщено на панно у холі київського науково-природничого музею, серед зображень видатних науковців України. Пам'ять про Л. Портенка вшановано у багатьох наукових публікаціях в Україні та за її межами.

Подяки

Українська природоохоронна група (УПГ), її керівник, О. Василюк та небайдужі громадяни, знайшли час і сили й створили фантастичну збірку «Асканія-Нова. Антологія... (1845–1945)», у семи томах, у якій автор знайшов чимало забутих фактів із життя Л. О. Портенка, і без чого у розвідці не прозвучала б доба УНР. Луганчанин-киянин, просвітник, науковець І. Загороднюк ініціював створення цієї розвідки про Портенка, поділився посиланнями на влучні публікації, зокрема, про УЗТ, УЗЖ. Головне — познайомив зі знавчиною бібліотечної справи, зберігачкою забутих секретів бібліотеки ІЗ НАНУ (Київ) п. Л. Ластіковою, чий внесок у розвідку був відчутним. Разом із п. Людмилою ми відшукали у Києві «Порадник» (1918), артефакт із печаткою бібліотеки УНР, де був надрукований один із найперших україномовних текстів Л. Портенка. Красно дякую колегам за участь і допомогу.

References

- Anadyr-Chukotka complex expedition of the Arctic Institute. (Zoological team of L. A. Portenko.) 1933. *Bulletin of the Arctic Institute of the USSR*, Leningrad, **1-2**: 2–8. [In Russian]
- Andreev, A. V. 2018. Roald Leonidovich Potapov (on the occasion of his 85th birthday). *Russian Ornithological Journal*, Express Edition **27** (1559): 357–366. [In Russian]
- Beolens, B., M. Watkins, M. Grayson 2009. *The Eponym Dictionary of Mammals*, JHU Press, <https://bit.ly/3quHlAa>. Retrieved November 24, 2021.
- Boreiko, V. E. 1996. *Blank spots in the history of nature conservation. USSR, Russia, Ukraine. (History of nature conservation)*. Kyiv Ecological Cult. Center, Center for Wildlife Conservation SoES, Kyiv, **1** (6): 1–224. [In Russian]
- Biological Research of the Arctic Institute in the Chukchi Peninsula (1933, **11**: 353). [In Russian]
- Chronicle. 1921. *Ukrainian Zoological Journal*, **1**: 29. [In Ukrainian]
- Chukotka-Anadyr expedition of the Arctic Institute. 1931. *Bulletin of the USSR Arctic Institute*, L., **12**: 235–236. [In Russian]
- Chukotka expedition of the Arctic Institute. 1931. *Bulletin of the USSR Arctic Institute*, L., **6**: 102. [In Russian]
- Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR: On awarding orders and medals of the USSR to workers of the Leningrad institutions of the Academy of Sciences of the USSR No. 217/140 of May 17, 1944. Presidium of the USSR Armed Forces. Archive GARF, Fund P7523, Inv. 4, Storage unit 226, record #1560651330. [In Russian]
- EA GDM. 2021. *Portenko Leonid Alexandrovich, correspondence*. e-Archive of A. F. Kots. The State Darwin Museum. <https://bit.ly/3jTb5Dn>. Retrieved September 20, 2021. [In Russian]
- Far North-East of the USSR [Krajnij Severo-Vostok Sojuza SSR]. Volume I. Wrangel Island*. 1952. (Edited by Prof. R. F. Gekker [Hecker], Prof. B. N. Gorodkov.) [level] [copy #]. The USSR Academy of Sciences. Zoological Institute. The USSR Academy of Sciences Publishing House. (Moscow), 1–212. [In Russian]
- Far North-East of the USSR. Volume II. Flora and fauna of the Chukchi Sea*. 1952. (Ed. by Prof. P. V. Ushakov.) [level] [copy #]. The USSR Academy of Sciences. Zoological Institute. The USSR Academy of Sciences Publishing House. (Moscow), 1–359. [In Russian]
- Fry, E., S. K. Kim, S. Chigurapti, et al. 2020. Functional Architecture of Deleterious Genetic Variants in the Genome of a Wrangel Island Mammoth. *Genome Biology and Evolution*, **12** (3), 48–58.
- Gerrie, R., R. Kennerley. 2016. *Sorex portenkoi* (errata version published in 2017). *The IUCN Red List of Threatened Species 2016*: e.T41412A115185080.
- In the Acclimatization Society. 1924. *Nature and Hunting in Ukraine*. Moscow, **1-2**: 205–207. [In Russian]
- Kashin, V. A. 2002. The Institute of Biological Problems of the North, FEB RAS is 30 years old. *Priroda*, **10** (1046): 29–33. [In Russian]
- Koblik, E. A., V. Yu. Arkhipov. 2014. Bird fauna of the countries of Northern Eurasia within the borders of the former USSR: lists of species. *Zoological research*, Moscow, ZMMU, **14**, 1–171. [In Russian]
- Kumari, E. 1974. Leonid Alexandrovich Portenko 1896–1972. *Journal für Ornithologie*, **115** (3): 365–367.
- Lyubarsky, G. Yu. 2009. *History of the Zoological Museum of the Moscow State University: ideas, people, structures*. Fellowship of Scientific Publications KMK, Moscow, 1–744. [In Russian]
- Migulin, A. A. 1924. Mammals of the Kharkov Province. *Nature and Hunting in Ukraine*. **1-2**: 117–141. [In Russian]
- Nankinov, D. 1973. Prof. L. A. Portenko. *Nature*, **6**: 91–92. [In Bulgarian]

- Notice on the Expedition of the Academy of Sciences to Wrangel Island [to collect] the mammoth. AS Archive, #227, ##28. Komarov Vladimir Leontievich. Memo of the head of the USSR Academy of Sciences expedition to Wrangel Island about organization of the [Gekker's] expedition. 1938. RAS. <https://bit.ly/3xiAr2B>. Retrieved November 24, 2021. [In Russian]
- Onoprienko, V. L., T. O. Shcherban. 2008. *Historical sources for history of the Ukrainian Science Association in Kyiv*. DP Information and Analytical Agency, Kyiv, 1–355. [In Ukrainian]
- Onoprienko, V. I. 2019. *Ukrainian Science Partnership in Kyiv (UNT)*. *Encyclopedia of History of Ukraine: Ukraine—Ukrainians*. Institute of History of Ukraine. Naukova Dumka, Kyiv, 2: 1–842. <https://bit.ly/3vkimzT/>. Retrieved 28 June 2021. [In Ukrainian]
- Orlov, Yu. A. 2003. The Story of the Mammoth. *Bulletin of the Paleontological Institute of the Russian Academy of Sciences*, 2: 14–16. [In Russian]
- Paevsky, V. A. 2001. *Birders from Science. Memoirs of the Curonian Spit ornithologist*. [n/a], SPb, 1–148. [In Russian]
- Paevsky, V. A. 2018. *Etymology of the Palaearctic birds' name*. Partnership of Scientific Publications KMK, Moscow, SPb, 1–289. [In Russian]
- Petruk, O. P. 2009. The People's Ministry of Land Regulations of the UPR (in documents of the Central State Archive of the Top Government Bodies and Administration of Ukraine). *The Archives of Ukraine*, 6: 171–189. [In Ukrainian]
- Portenko, L. 1918 a. About protection of the nature monuments. *Nova Rada*, 17.04.1918, 60: 2. [In Ukrainian]
- Portenko, L. 1918 b. Tasks for the instructor on the nature protection. In: *Poradnyk [explainer] for activists on children-of-early-education and preschool-education*. Ed.: Iv. Krizhakovsky. V. I. Department for Post-mortem Education. (After Nova Rada [newspaper], 02.10.1918, 177: 3.) [In Ukrainian]
- Portenko, L. A. 1924 a. Bird-watching excursions in the vicinity of Askania-Nova. *Ukrainian Ornithological Bulletin*. All Ukrainian Hunting and Fishing Society, 4–6: 57–58. [In Russian]
- Portenko, L. A. 1924 b. An albino of the Sea plover. *Nature and Hunting in Ukraine*, Kharkov, 1–2: 179. [In Russian]
- Portenko, L. A. 1925 a. Development of a protected area for birds on Dzharylgach Island. *Ukrainian Hunter and Fisherman* [Journal], 9: 24–27. [In Russian]
- Portenko, L. A. 1925 b. Materials on the organization of protected areas for birds in Sivash Area of the Black Sea. Excursion to Churyuk [Island]. *Ukrainian Hunter and Fisherman* [Journal], 2: 20–23. [In Russian]
- Portenko, L. A. 1926. Beavers on the Teterev River in Kyiv Province. *Bulletin of the Moscow Society of Naturalists*. 35 (1–2): 1–39. [In Russian]
- Portenko L. 1927. On the protection of beavers. *Ukrainski myslyvets ta rybalka [Ukraine Hunter and Fisherman]*, 1: 8–13. [In Russian]
- Portenko, L. A. 1928. *Dnieper and Dnieper Region. The notes of excursionist of a hunter in the middle reaches of the Dnieper*. S. E. Moscow, Leningrad, 1–182. [In Russian]
- Portenko, L. 1934. Zoogeographic research in the Anadyr Region and the Chukotka peninsula. *Bulletin of the Arctic Institute of the USSR*, Leningrad, 11–12: 402–404. [In Russian]
- Portenko, L. 1941. *Fauna of the Anadyr region. Part 3. Mammals*. Glavsevmorput', L., M., 1–108. [In Russian]
- Portenko, L. A. 1950. Essay on birds' fauna of the Western Zakarpattia. In *memory of academician Pyotr Petrovich Sushkin. Digest of articles*. Academy of Sciences of the USSR, M., L., 301–360. [In Russian]
- Portenko L. A. 1970. P. P. Sushkin as a Faunist and Zoogeographer. *Proceedings of the Zoological Institute of the USSR Academy of Sciences*, 47: 19–31. [In Russian]
- Portenko, L. A. 1972. *Birds of the Chukchi Peninsula and Wrangel Island. Part I*. Nauka, L., 1–424. [In Russian]
- Portenko, L. A. 1973. *Birds of the Chukchi Peninsula and Wrangel Island. Part II*. Nauka, L., 1–324. [In Russian]
- Potapov, R. L. 2015. My memoirs (about the ornithologist E.V. Kozlova and others). *Historical and biological research*, 7 (3): 79–94. [In Russian]
- Pridetkevich, S. 2013. Zoocenoses area of anthropogenic landscapes in Podilla. In: *Geographic Science and Practice: Challenges of the Epoch. Materials of the Int. Sc. Conf. is dedicated to 130th of geography at the Lviv University ...* May 16–18, 2013. The center of LNU by Ivana Franka, Lviv, 2: 84–86. [In Ukrainian]
- Prydatko-Dolin, V. 2009 a. Mammoth Tusk and Sea Birds. *ArtsInUa*. <https://bit.ly/3nNrvik>. Retrieved March 30, 2021. [In Russian]
- Prydatko-Dolin, V. 2009 b. *The Herald's Year. Travel Notes of the Naturalist. (Author's Manuscript)*. ArcticInUa, 1–118. <https://bit.ly/3BAG95p>. Retrieved March 30, 2021. [In Russian]
- Prydatko-Dolin, V. 2011. Land-art in Wrangel Island. *ArcticInUa*. <https://bit.ly/3FIx2wS>. Retrieved March 30, 2021. [In Russian]
- Prydatko-Dolin, V. 2020. The extraordinary history of geophysicist Pavel Senko. *NANC 'Expedition XXI'*, Kyiv, 1–25. <http://bit.ly/30CxYR2>. Retrieved September 2, 2021. [In Ukrainian]
- Rogozha, M. N. 2013. The history of development of ornithology in Ukraine (1850–1941). *Humanities: topical subjects of the humanities and education*, 2 (22): 111–116. [In Russian]
- Sharleman, M., L. Portenko. 1926. Notes about Volyn birds. In: *Materials for the Ukraine Avifauna. Proceedings of the Physics and Mathematics Department of the Ukrainian Academy of Sciences*. Printing House of the Ukraine Academy of Sciences, Kyiv, 2 (2): 33–65. [In Ukrainian]

- Suleimanov, A. A. 2014. Activities of the Academy of Sciences in the North-East of the USSR in the 1930s — 1941. *Bulletin of the Volgograd State University. Series 4*, **6** (30): 7–19. [In Russian]
- Taikova, S. Yu., G. V. Klochko. 2019. The ornithological collection addition of the Zoology Department of the National Science and Natural History Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1919–1933. *Natural History Museums in Ukraine: Capacity Building and Prospects of Development* (Pratsi Science Conference June, 7–8, 2019, Kyiv). NASU, NNPM, Logos, Kyiv, **5**: 99–102. [In Ukrainian]
- The productive forces of the avifauna of Novaya Zemlya. 1931. *Bulletin of the Arctic Institute of the USSR. Leningrad*, **1–2**: 11–12. [In Russian]
- The Ornithology Department. History (until the middle of the XX c.)*. 2017. Zoological Institute of the Russian Academy of Sciences. <https://bit.ly/3rbescH>. Retrieved November 24, 2021. [In Russian]
- Tikhonova, E. P. 2018. To the biography of ornithologist Dina Safonovna Lyuleeva (Bekzhanova) (1931–2019). *Russian Ornithological Journal* 2020, **29** (Express Edition 2018): 6167–6186. [In Russian]
- Tsytsiura, V. K. 1996. Professor Leonid Alexandrovich Portenko (1896–1972). *Malynschina u Prostori i Chasi* (Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Local Lore Conference, September 25–27). Malin, 149–150. [In Ukrainian]
- Urmina, I. 2018. Expedition for the mammoth to Wrangel Island: truth and fiction. *Nature*, **1**: 72–79. [In Russian]
- Vasilyuk, O. V. 2017 a. *Sharleman, Mykola: the spring of nature conservation*. PVTP «LAT & K», Kyiv, 1–420. [In Ukrainian]
- Vasilyuk, O. V. 2017 b. American and German ‘roots’ of the system of natural protection territories of Ukraine. *Bulletin of the National Museum of Natural History*, **15**: 105–115. [In Ukrainian]
- Verstyuk, V. F. (Ed. Ch.) 2011. *Studios for the Ukrainian Revolution History of 1917–1921: to memory of Ruslan Yakovich Pyrygh*. The Scientific Articles of the Ukraine Institute of History NASU, Kyiv, 1–406. [In Ukrainian]
- Vorobiev, K. A. 1978. *Notes of the ornithologist (with Afterwords of Prof. V. G. Heptner)*. The AS USSR Popular Science Series, 2nd Edition. Nauka, Moscow, 1–256. [In Russian]
- Zagorodniuk, I. 2015. Collectors of Mammalogical Collections of the National Science and Natural History Museum of the NAS of Ukraine During 1930th. In: *The contribution of amateur naturalists in the study of biological diversity*. Proceedings of the International Scientific Conference Dedicated to the 200th Anniversary of the Birth of Ludwig Wagner (May 14–16, 2015, Beregovo, Ukraine). Uzhhorod, 299–306. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I., V. Parkhomenko. 2018. The Ukrainian Zoological Journal and its successors in the light of the past of zoology in Ukraine. *GEO&BIO*, **16**: 123–146. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk I. 2019. Species concepts in biology: development of ideas in Ukraine. *Sci. Bull. Uzhhorod Univ. Series Biology*, **46–47**: 7–36. [In Ukrainian]
- Zagorodniuk, I. 2021. The phenomenon of Theodosius Dobrzhansky: to the 100th anniversary of the beginning of his scientific research in Kyiv (1921–1924). *Visn. Nac. Acad. Nauk Ukr.*, **2**: 49–68. [In Ukrainian]
- Zoological... 2021. Zoological Museum of Moscow University in persons (a team of authors). Portenko Leonid Alexandrovich. *Website: Research Zoological Museum of Moscow State University*. <https://bit.ly/2XhF2nY>. Retrieved 4 August, 2021. [In Russian]